

Bardhyl DEMIRAJ, LMU München/BRD

E ARDHMJA E TIPIT DO + LIDHORE SI DUKURI
MBARËGJUHËSORE, DIALEKTORE DHE BALLKANIKE NË
SHQIPE

Abstrakt

Objekti i kumtesës sime është i mirënjohur dhe i mirëtrajtuar, por që vijon të hulumtohet në mënyrë po aq intensive edhe në kohën tonë, sidomos në albanologji, ku është rihapur ndërkokë sipari i qerthullit problematik që ngërthen në vettvetë shqyrtimi përqasës dhe diakronik i kësaj dukurie në shqipe, si gjuhë e mëvetësishme që flitet në Ballkan dhe si gjuhë ballkanike. Do të përqendrohemë në debatin lidhur me përfimin dhe shtrirjen në zanafillë të kësaj dukurie, që vjen me thënë me çështjet, nëse: a) kjo dukuri ka pasur e ka karakter të gjithmbarshëm apo thjesht dhe vetëm dialektor, e në bashkëlidhje me këtë edhe me çështjen b) rreth dinamikës dhe kronologjisë së zgjerrimit të radiusit të saj në mbarë hapësirën kompakte shqipfolëse në Ballkan; e së fundi, në varësi me c) vlerësimin e faktorit brendagjuhësor është kushtëzuar dhe kushtëzohet edhe d) roli i faktorit të jashtëm, shi ai i kontaktit ndërgjuhësor brenda së ashtuquajturës Lidhje Gjuhësore Ballkanike, ku në radhë të parë vjen në diskutim një ndikim i mundshëm i gregishtes së mesme (pas shek. XIII), parë ky edhe si një faktor domino që nxiti përfimin e këtij izomorfji dhe përhapjen e tij në formë valësh në mbarë arealin shqipfolës. Këto janë katër çështjet kryesore, në të cilat jemi fokusuar në studim, sigurisht pa synuar të kërkojmë e të gjejmë në çdo rast ndonjë zgjidhje të re, aq më tepër që qarkullon ndërkokë një mori syresh, të cilat i dallon nga njëra-tjetra sipas rastit nata me ditën, por jo rrallë vetëm cipa e qepës. Në pikëpamje të metodikës në punë i mbetemi besnikë hetimit diakronik dhe rindërtimit gjuhësor që pason mbledhjen, krehjen dhe përqasjen e të dhënave dialektore dhe atyre të dokumentacionit shkrimor, të cilin në kohën tonë arrijmë ta hetojmë dhe përpunojmë teknikisht shumë më lehtë e më mirë se dikur. Lidhur me rolin e faktorit të jashtëm, shi me statusin e kësaj dukurie si ballkanizëm i mirëfilltë i shqipes, jemi mjaftuar në përfundim vetëm me ndonjë vërejtje të skajshme të karakterit metodik, sa i përket konceptimit dhe hetimit të interferencës përkatesisht konvergjencës gjuhësore në kuadrin e Lidhjes Gjuhësore Ballkanike. Këtë e kushtëzon deri diku edhe fokusimi ynë në studim kryesisht në arealin gjuhësor e kulturor gegë.

1. Objekti i studimit, qerthulli problematik dhe diskutimi përkatës

Objekti i këtij punimi është i mirënjohnur pér shumëkënd, i mirëtrajtuar nga shumëkush e që vijon të hulumtohet në mënyrë po aq intensive edhe në kohën tonë. Mjafton të përmend këtu vetëm disa emra studiuesish që i janë përkushtuar kësaj dukurie me punime ballore në dhjetëvjeçarin e fundit, siç janë Sh. Demiraj (2002), Fiedler (2004a/b) e Altinari (2005) pér të vijuar me syresh që kanë botuar studimet e tyre deri para pak kohësh, si p.sh. Maynard (2009), Mansaku (2010), Badallaj (2010), Matzinger (2010 a/b), Topalli (2010, 2011) e duke e përbyllur listën me një punim të I. Arapit, i cili nuk ka parë ende dritën e botimit. Sigurisht që një vështrim perspektiv i historikut të hulumtimit diakronik të kësaj dukurie në shqipe do të përcillte në debat edhe më shumë emra albanologësh, ndër të cilët – përpos disave të përmendur më lart, lejohem të vecoj atë të albanologës Peterburgase Zhugra (A. B. Žugra 1976). Emra të tjerë studiuesish që lidhen me këtë objekt studimi, si p.sh. Kopitar (1829), Miklosich (1861), Weigand (1926), Sandfeld (1930), Ajeti (1954, 1978), Domi (1961), Çabej (1975), Likaj (1978), Solta (1980), krahas Sh. Demiraj (1986, 1994), Fiedler (1989) etj.¹ dëshmojnë, ndër të tjera, edhe perspektivat e ndryshme të studimit që parakupon hulumtimi ballor i tipit të së ardhmes DO + LIDHORE, që rezulton ndërkohë:

a) në vështrim sinkronik:

- të ketë hedhur rrënje të forta në gramatikën përshkruuese dhe normative të shqipes standarde (GGJSSH I 316vv);
- të jetë i pranishëm në kohën tonë thuajse gjithkund në hapësirën kompakte shqipfolëse (ADGJSH I, 376, Karta nr. 126), edhe pse jo kudo me të njëjtën gamë dhe denduri përdorimi;²

b) në vështrim diakronik:

- të ketë zanafillën e vet në një periudhë para fillimeve të lëvrimit të shkrimit shqip (Sh. Demiraj 1986 816vv, 850);

¹ Një bibliografi shteruese lidhur me studimin e kësaj dukurie, sidomos nga perspektiva e gjuhësës ballkanike, do t'i kapërcente kufijtë e një artikulli studimor.

² Lidhur me dendurinë e përdorimit të këtij tipi në hapësirën kompakte shqipfolëse citohet edhe në kohën tonë konstatimi i Çabejt (1975 64), sipas të cilit: "Në pikëpamje dialektgeografike ... e ardhma e ndërtuar me *kam + paskajore* mbizotëron në gegërishten, sidomos të pjesës veriore, e ardhma me *do* në toskërishten e në gegërishten jugore." Hollësishet pér këtë Sh. Demiraj 1986 824vv.

- të jetë rezultat i gramatikalizimit largvajtës të një fraze follore me dy gjymtyrë në marrëdhënie sintaksore (pas gjasse) asindetike e me përdorim prospektiv-voluntativ ose/edhe necesitativ, një gramatikalizim ky që mori formë të përfunduar me përgjithësimin dhe ngurosjen e fjalëformës (2/3 nj. tash. dëf. akt.) {do} si pjesëz gramatikore, e cila i paraprin foljes kryesore në trajtën paradigmatike përkatëse të mënyrës lidhore, khs. *do të shkruaj, do të shkruaja, do të kem shkruar, do të kisha shkruar* (Sh. Demiraj 1986 816vv).³ Ishin së fundi këto rrethana që mundësuan më tej:

- të mëtohej pér këtë dukuri njëherësh dhe qysh herët një dëshmi e kontaktit ndërgjuhësor, duke e vështruar atë si ballkanizëm të mirëfilltë, bash si produkt i së ashtuquajturës interferencë gjuhësore (= transfer gjuhësor) ndërmjet gjuhëve në kontakt (lidhja gjuhësore ballkanike), të cilat në shumicë e ndoshta jo rastësish kanë sot në përdorim të gjithmbarshëm ose dialektor tipa strukturorë të kësaj natyre, khs.: rum. o să scriu, arum. va (s-)scriu, bullg. šte (da) piša (ще (да) пиша), maq. ke (da) pišuvam (ке (да) пишувам), 4 gr. όα γράφω (< όε νά γράφω) "do të shkruaj" (Sandfeld 1930 180vv).

Kjo paraqitje sado e thukët e objektit të studimit sigurisht që vetëm na nxit të hapim siparin e qerthullit problematik që ngërthen në vetvete shqyrtimi përzasës dhe diakronik i kësaj dukurie në gjuhën shqipe. Përpos gjurmimit të ndërlidhni së mundshme ndërmjet faktorëve gjuhësorë të brendshëm (evolucioni i mëvetësishëm i shqipes si gjuhë bashkëkohore) me ata të jashtëm (prirja e këtij evolucioni në bashkëvajtje me konvergjencën ndërgjuhësore ballkanike), edhe në këndvështrimin se cili syresh ka luajtur rol kryesor në përfshirët dhe ngjizjen e kësaj dukurie në shqipe, kohët e fundit të bie në sy (ri)hapja e debatit pér çështje, rreth të cilave sigurisht që është debatuar edhe më parë, por që pozicionimi ka qenë më se

³ Në ligjërimin bisedor, por edhe në shqipen e shkruar, nuk janë të tralla format e tkurrura të kësaj strukturre që dëshmojnë bjerrje të shënjuesit gramatikor {të} të mënyrës lidhore, khs.: *do shkruaj, do shkruaja, do kem shkruar, do kisha shkruar* (shih GGJSSH I 290v). Në të folme të ndryshme toske, duke përfshirë këtu edhe të folmet e diasporës ndeshim dukuri kontaminimi largvajtës me pjesëzën gramatikore {do} si shënjues i kategorisë së kohës, khs. *dot, ot, o, da* etj. (hollësishet Fiedler 1989 92).

⁴ Në bullgarishte kemi edhe format e plota me *da*, khs. *še da piša*, ndërsa në maqedonishtë ndërtimë të tillë si: *ke da pišuvam*, bartin edhe kuptimin modal të presumtivitetit. Shih ndër të tjerë Solta 1980 217v dhe sidomos Fiedler 1989 88vv (me aparatin bibliografik përkatës).

i qartë ndërmjet dhe jo edhe përbrenda perspektivave të studimit. Bëjmë fjalë këtu fillimi i për debatin lidhur me përfstimin dhe shtrirjen në zanafillë të kësaj dukurie, që vjen me thënë me çështjen, nëse: a) kjo dukuri ka pasur e ka karakter të gjithmbarshëm apo thjesht dhe vetëm dialektor, e në bashkëlidhje me këtë edhe me çështjen b) rrëth dinamikës dhe kronologjisë së zgjerimit të radiusit të saj në mbarë hapësirën kompakte shqipfolëse në Ballkan; së fundi, në varësi me c) vlerësimin e faktorit brendagjuhësor është kushtëzuar dhe kushtëzohet edhe d) roli i faktorit të jashtëm, shi ai i kontaktit ndërgjuhësor brenda së ashtuquajturës Lidhje Gjuhësore Ballkanike, ku në radhë të parë vjen në diskutim një ndikim i mundshëm i greqishtes (pas shek. XIII), parë ky më fort si një faktor domino që nxiti përfstimin e këtij izomorfi dhe përhapjen e tij në formë valësh në mbarë arealin shqipfolës.

Këto janë katër çështjet kryesore, në të cilat jam përqendruar në studimin tim, sigurisht pa synuar të kërkoj e të gjej për çdo rast ndonjë zgjidhje të re, aq më tepër që qarkullon ndërkohë një mori syresh, të cilat i dallon nga njëra-tjetra sipas rastit nata me ditën, por jo rrallë vetëm një cipë qepe. Në pikëpamje të metodikës së punës i mbetem besnik hetimit diakronik dhe rindërtimit gjuhësor që pason mbledhjen, krehjen dhe përqasjen e të dhënavë dialektore dhe atyre të dokumentacionit shkrimor, të cilin në kohën tonë arritmë ta hetojmë dhe përpunojmë teknikisht shumë më lehtë e më mirë se dikur. Lidhur me rolin e faktorit të jashtëm, shi me statusin e kësaj dukurie si ballkanizëm i mirëfilltë i shqipes, jam mjaftuar në përfundim vetëm me ndonjë vërejtje të skajshme me karakter metodik, sa i përket konceptimit dhe hetimit të interferencës (= transferit) përkatesisht konvergjencës gjuhësore në kuadrin e Lidhjes Gjuhësore Ballkanike. Këtë e kushtëzon deri diku edhe fokusimi im në studim kryesish në arealin gjuhësor e kulturor gegë.

2. Dukuri dialektore apo e gjithmbarshme në hapësirën shqipfolëse

Lidhur me çështjen e parë, debati mund të konsiderohet sot i ezauar për shqipen e folur bashkëkohore.⁵ E për këtë mjafton me shfletuar

⁵ Edhe pse jo i njohur e i pranuar sa e si duhet, sidomos në rrethe shkencore të interesuara drejtpërsëdrejti për rezultatet në albanologji. Më hollësish Fiedler (1989 90; 2004 531), i cili ngrë zërin ndaj mendimit të gabuar në ato rrethe, ku mëtohet prania e një dallimi dialektor në ndërtimin e kohës së ardhme midis toskërishtes dhe gëgnishtes (: t. {do_{pj}})

tash Atlasin Dialektologjik të Gjuhës Shqipe (I 376), i cili na kumton se ky tip ndërtimi i së ardhmes mbulon gjithë hapësirën kompakte shqipfolëse, sikurse edhe enklavat e diasporës historike shqiptare. Hetimi i korpusit letrar dhe ai i dokumentacionit shkrimor në shek. XIX dhe XX, duke përfshirë këtu edhe fondin e regjistruar të letërsisë gojore shqipe të shpie natyrshëm në të njëjtin përfundim.⁶ Për më tepër, rezultatet e këtij hetimi mbështesin bindshëm mendimin se në dialektin gegë – sidomos në gëgnishten qendrore dhe veriore – ky tip strukturor konkurrohet denjësisht prej ndërtimeve paralele të tipit KAM + PASKAJORE: a) *kam me shkru(e)* dhe më rrallë b) *kam për të shkru(e)*, pra me anë të foljes ndihmëse {kam_{fnd}} dhe ndërtimeve paskajore përkatëse: {me_{pj} + V_{pjes} PASKAJORE} dhe {për_{pj} + të_{pj} + V_{pjes} PASKAJORE}, duke ngushtuar deri diku, krahas dendurisë, edhe spektrin e përdorimit të tij kryesish në bashkëlidhje me nuancimet modale të doemosdoshmërisë (= futurum necessitatis) përkatesisht të dëshirës, apo vullnetit (= futurum voluntatis)⁷ ose/edhe në ndërtimet privative përkatëse.⁸ Përkundrazi, në dialektin toskë – siç pritet dhe dihet – ky tip strukturor sundon thuajse i vetëm në ligjërimin bisedor.⁹

Këto rrethana bëjnë që çështjen në shqyrtim ta zhvendosim në dialetik, d.m.th. të gjurmojmë përfstimin dhe përhapjen e kësaj dukurie në shqipe, shi nëse kemi të bëjmë me një dukuri në zanafillë me karakter dialektor apo me shtrirje të gjithmbarshme në hapësirën shqipfolëse. Pa hyrë që në fillim në detaj, mund të themi paraprakisht se të dyja opzionet mbeten sot e gjithë ditën të hapura, edhe pse në studimet e fundit vërejmë t'i mëshohet më fort të parit, i cili mëton një risi gramatikore të mirëfilltë që shtrihej para dokumentimit shkrimor të shqipes vetëm në arealin toskë, por

+ {të_{pj} V_{lidh} LIDHORE} ~ g. {kam_{fnd}} + {me_{pj} V_{pjes} PASKAJORE}), i cili, sipas tij, edhe në rast se ekziston, ka të bëjë vetëm me variantet letrare të këtyre dialekteve.

⁶ Në këtë rast vjen në vështrim sidomos areali kulturor-gjuhësor i Veriut. Ndër autorët e hetuar në këtë areal dallojmë: (shek. XIX) G. Guagliata 1856²; E. Radoja 1862, 1872; Jung, G. 1862 etj.; (shek. XX) Fishta, Gj.: Lahuta e Malcis, 1937 (ribot. Shkodër 2006: Botime Françeskane); nga letërsia gojore mbledhur në shek. XX, khs. ndër të tjera: Gjeçov 1933; Shuteriqi 1990; Jankaj, P. Z.: 2007 etj.

⁷ Sh. Demiraj 1986 826v.; K. Topalli 2010 235vv.

⁸ Ndërtimë të tillë i ndeshim p.sh. në të folmet e gëgnishtes verilindore (Kosovë), khs.: *kam me shkue, po s'do t' shkoj.* (kumtim me gojë prej R. Ismajlit)

⁹ Për ndërtimet me nuacime të fuqishme modale të tipit *kam për të shkuar*, shih së fundi GGJSSH I 291v.; për tipin italo-arbëresh *kam të shkuaj*, që është regjistruar në ndonjë të folme toske jugore shih ADGJSH I 376.

që erdhi e u përhap pas shek. XVI edhe në gegnishte (Mansaku 2010). Argumentet gjuhësore që sillen në vështrim janë të karakterit negativ-falsifikuës e që:

a) kanë të bëjnë kryesisht me vlerësimin dhe interpretimin e fakteve gjuhësore në dokumentimin shkrimor: Letërsia e vjetër gege e shek. XV/XVI – XVIII dëshmon vetëm tek-tuk ndonjë ndërtim të tipit të së ardhmes DO + LIDHORE (Demiraj 1986 824, Fiedler 2004 531v), madje edhe për këto pak raste nuk mungon tashmë përdorimi i bodecit, sa i përket forcës së argumentit (Matzinger 2010a 52vv.; 2010b 458vv.). Është fjala këtu si për dëshminë e mëhershme të këtij tipi që e ndeshim në fjalësin e kalorësit gjerman Arnold von Harff (1497), ashtu edhe për dy dëshmi më të vona në “Mesharin” e Gjon Buzukut (1555), khs:

- (1) Von Harff: <do daple / ich wil dat gelden> = ?[do da ple] [= do ta blej]¹⁰
 (2) Buzuku: fol. 68 70 (Gjoni 18 11):

<Anuche doh teh pij chełkine ʌimeh orɔ̃enoih atih> |A nukë do tē pi¹¹ kelqinë qì më ordhënoi ati?|

¹⁰ Interpretimi i dikurshëm (1 një dëf ardh akt) {do_{pj} t_{pj}(-a) ble_{1 nj} lidh tash akt} (ndër të tjerë Demiraj 1986 825vv), vihet ndërkohë në diskutim nga disa studiues që mëtojnë – pas gjase me të drejtë – një tog folor dy gjymtyrësh në marrëdhënie asindetike *{du(e/o)_{1 nj} dëf tash akt} + {t_{pj}(-a) blej_{1 nj} lidh tash akt} (Hetzer 1981 237v; së pari Meyer 1884 260; shih edhe Fiedler 2004 532; Matzinger 2010a 52v; 58vv). Analiza e grafisë së tekstit të Von Harff-it lejon të interpretohet patëmetë vlera fonetike çu] për (alo)grafet <o>, <oi>, <oy>, khs. <pøylle> = [pu.le], <boice> = ['bu.kə], <oie> ['u.jə], <sto> = [ʃtu] “ashtu”; hollësishët për këtë çështje Maynard (2009 237vv). Gjithsesi përsiatjet ndaj një fjalë-forme të rregullt çduo] që i përshtatet së ashtuquajturës shqipe e kohës së Buzukut janë hipotetike. Kështu së fundi Maynard (*ibid.*), e cila rraket të rindërtojë një të tillë: **|duo ta blej], edhe pse jo vetëm për zanoren fundore të gjymtyrës së parë <do>: ?[duo] (khs. <sto> = [shtu]) nuk gjen shpjegim, por edhe për atë të gjymtyrës së dytë: <-ple> rindërtion pa forcë argumenti një fjalë-formë me mbaresën {-j}, e cila pa dyshim do të duhej të gjëllinte në atëbotë si *{-nj}. Përmendimin tonë, do të ishim më të saktë, sikur të pranonim paraprakisht një formë alegra të ligjërimit të thjeshtë me thjeshtim të togut zanor: |du da ple| në vend të një forme hiperkorrekte **|duo ta ble(nj)].

¹¹ Interpretimi i mëparshëm (1 një dëf ardh akt) **{do_{pj} + t_{pj} + pi_{1 nj} lidh tash akt} (Demiraj 1986, 825) ka përbazë – sipas Matzinger-it (2010a 53vv; 2010b 456vv) –, pas gjase versionin klementin të Vulgatës (lat.) |calicem quem dedit mihi Pater non bibam illum|. Përndrysht ai kërkon dhe gjen gjegjësin latinisht, duke iu referuar versionit të Mesharit Romak paratrinentin: *Calicem quem dedit michi pater. non uis ut bibam illum*, i cili mundëson një interpretim të ri, përkatesisht praninë e dy predikaveve në lidhje asindetike nënrenditëse me dy kryefjalë të ndryshme: {do_{2 nj} dëf tash akt} + {të + pi_{1 nj} lidh tash akt}

(3) Buzuku: fol. 95^v, 44

<Pers eh chɔ̃ doh tete dergogn tih teh veste> |Përse ku do tē tē dërgonj, ti të veshte¹²

(lat)|(non dicere pure sum) quoniam ad omnia quae mittam te ibis|

b) ose këto dyshime janë të karakterit strukturor-tipologjik: gegnishtja, ndryshe nga toskërishtja, gjëzonte atëbotë, sikurse gjëzon edhe sot e gjithë ditën një formë të pashtjelluar (analitike) të paskajores: {me_{pj} + V_{pj} PASKAJORE}, përkatesisht dy tipa strukturash morfosintaksore të kohës së ardhme që ndërtohe(shi)n mbi këtë bazë, të prirë a) nga folja ndihmëse {kam}, khs.: *kam me shkue*,¹³ si edhe jo rrallë b) në bashkë-vajtje edhe foljen modale {dua}, e cila pas gjase i injekton(te) gjithë to gut predikativ një funksion prospektiv-volitiv, khs.: *du(e) me shkue* (Mansaku 2010 337), si p.sh.:

(4) Buzuku: fol. 20^v, 5-6; 46

<Ai doh meh |ɔ̃afune | chancha / e εogneseh ...> |qi do me thashunë | kanka e zonjësë| <... ban por doh mee ʌeʌune> |ban por do më gjegjunë¹⁴|

Gjithë këto përsiatje kundër përfimit të njëkohshëm e mbarëdialektor të tipit *do + lidhore* i ndeshim në plotësinë e vet e në një përfundim disi më të moderuar në studimin e fundit të Mansakut (2010 354v) rrëth tipologjisë dhe kronologjisë së tipave të së ardhmes në gjuhën shqipe, ku ai vjen në përfundimin, se:

“Trajta e së ardhmes me *do + lidhore* duhet të ketë lindur e të jetë përgjithësuar së pari në një areal gjuhësor ku ka munguar paskajorja, siç është dialeti jugor i shqipes dhe prej andej është shtrirë në të gjithë shqipen, edhe në dialektin verior të pajisur me paskajore. Kjo shtrirje ka qenë krejt e mundshme, sepse edhe në këtë dialet kanë ekzistuar parakushtet për një formim të pavarur të saj: lidhorja

[= do (ti, që unë) të pi ?] Vështirësitet objektive të dokumentimit na shtyjnë që këtë dëshmi ta lemë përkohësisht jashtë diskutimit.

¹² Fiedler (2004 422vv) mëton këtu një dëshmi më se të sigurt të tipit strukturor në fjalë: {ku_{ndf}} + {do_{pj} + t_{pj} + ... + dërgonj_{1 nj} dëf ardh akt DËFTORE} [= (atje) ku (unë ty) do të të dërgoj]; ndërkohë që Matzinger (2010a 54) parapëlqen edhe në këtë rast një ndërtim sintakso me nënrenditje me një fjalë-formë lidhore, së cilës i paraprin një (ish) lokucion lidhëzor-ndajfoljor, khs.: ... {kudo_{ndf}} + {të_{pj} + dërgonj_{1 nj} lidh tash akt LIDHORE} [= ... kudo (ku/që unë ty) të dërgoj]. Shih më hollësish § 2.1 / vërejtje (1), (2).

¹³ Hollësishët Demiraj, Sh. 1986 835vv.; Fiedler 1989 96vv., Mansaku 2010 338vv.

¹⁴ Filipaj (1994) në përkthimin e tij i mbetet besnik originalit latinisht duke dhënë të tashmen prospективë: <... por po shkoj ta zgjoj ...>.

përdorej gjërësish t dhe paralelisht me paskajoren, madje, siç e vumë në dukje më sipër, ndërtimet e lira sintaksore me foljen *dua + mënyrën lidhore* përfshirur një veprim të dëshiruar në t ardhmen takohen shpesh edhe n "Mesharin" e Gjon Buzukut. Megjithatë fakti që n këtë tekst prej rreth 200 faqesh trajta me *do + lidhore* si trajtë e mirëfilltë gramatikore e së ardhmes takohet vetëm një herë dëshmon se kjo trajtë n shekullin XVI n dialektin verior, të paktën në t folmen e Buzukut nuk ishte përgjithësuar. Shtrirjen e saj besoj e ka ngadalësuar përdorimi i dy trajtave t tjera: përdorimi i mënyrës lidhore me vlerën e së ardhmes dhe ai me *kam* + paskajore. Në këto rrethana trajta e së ardhmes me *do + lidhore* n gegërishte duhet t jetë përgjithësuar n periudhën pas shekullit XVI si rezultat i bashkëmarrëdhënieve t natyrshme midis dy dialekteve. Përhapja e kësaj trajte edhe n gegërishte ishte krejt e mundur sepse t dy elementet përbërëse t saj ishin pjesë përbërëse e strukturës gramatikore t gegërishtes."

Pa hyrë që n fillim n detaj, mund të shtojmë paraprakisht se n rast se këtë tezë do t mund ta vërtetonim katërcipërisht, atëherë do t kishim t bënim me një dukuri t parë morfologjike(-sintaksore) që dëshmon një "rezultat t bashkëmarrëdhënieve t natyrshme midis dy dialekteve" kryesore e, përmë tepër, do t ishim n gjendje ta gjurmonim atë hap pas hapi n kulturën e shkrimit shqip. Do t kishim t bënim pra me përhapjen dinamike t një izomorfi, domethënë t një dukurie gramatikore me karakter n zanafillë dialektor, e cila n më pak se dy-tri shekuj arrin t përhapet natyrshëm përgjatë aksit Jug > Veri n t gjithë arealin shqipfolës.

Ishin pikërisht këto rrethana që na nxiten t thelloheshim më tej n shqyrtimin diakronik t kësaj dukurie, duke dashur t provojmë s pari bazën dokumentare t përhapjes së saj n kohë dhe hapësirë.

2.1. Gjurmë t së ardhmes së tipit DO + LIDHORE n gegnishten letrare t shek. XVII/XVIII

Lidhur me kronologjinë e përfshimit dhe t përhapjes së këtij tipi strukturor – siç cekëm më lart¹⁵ – do sjellë n debat n radhë t parë situata n gegnishte, meqenëse n dokumentimin e saj shkrimit, që n përqasje me toskërishten eshtë shumë më i plotë dhe n vijimësi edhe për shek. XVII-XVIII, nuk arrijmë ta izolojmë qartë, d.m.th. ose mungon fare,¹⁶ ose

¹⁵ Jashtë trajtimit t mëtejshëm kemi lënë shembujt nr. (1) dhe (2). Shih shën. 10 dhe 11.

¹⁶ Kontrolli i kryer n tekste t shkurtra, siç eshtë rasti n "Letren e pleqve t Gashit" (1689: shih Bartl – Camaj 1967, 22vv.), n "Mallkimet e së Enjtes së Madhe" (1744 sic!° - 1704]: shih Kamsi 1956 210v.); n doracakun e Gjon P. Nikollë Kazazit "Dottrina

ato dëshmi gjuhësore që vijnë n analizë, lënë shteg pë diskutim.

Të tillë janë p.sh. një buri shembujsh që kemi mundur t gjurmojmë n veprat e Pjetër Budit (1618, 1621a/b),¹⁷ t cilat bartin thuajse t njëjtën problematikë, sikurse n tekstin e Buzukut (shemb. nr. (3)). Këto raste Svane (1985, 1986) i ka zgjidhur n botimet e tija kritike duke përsiatur trajta t lidhore n bashkëlidhje me një formacion, sipas rastit, përemëror, ndajfoljor apo lidhëzor me përngjite, ku feks shënjuesi {-do} si morfemë fjalëformuese përbyllëse, khs.:

(5) Budi: RR 19 12-14

<tadie giçje cufc, asctuchi cuurdote goditeey, asctu ndoognie nevoye, te mos vdaarey ndoogne paa pageeuom, ptepaamfuom, etepaadijytune:>

|t a die gjithëkush, ashtu q, kür do t goditëj ashtu ndonjë nevojë, të mos vdarej ndonjë pā pagëzuom p[er] t pāmsuom e tē pādī(j)tunë.|¹⁸

E njëjtë situatë na paraqitet edhe n veprën e Frang Bardhit (1635), khs.:

(6) Bardhi: 210 12

<Cus ue nde Mullij do emos do permiellette> |Kush ve ndë mulli, doemos do përmielletë|¹⁹ <(it.) Chi và al mulino è forza che si infarini.>

Digitalizimi dhe botimi kritik i plotë i veprës së Pjetër Bogdanit "Cuneus Prophetarum ..." (Padua 1685) nga A. Omari (2005) mundëson ndërkohë edhe kërkimin dhe verifikimin e shpejtë n këtë vepër madhore t lëtersisë së vjetër shqipe. Hapin e parë dhe vendimtar n këtë drejtim e ka

christiana" (Romæ 1743 – bot. kritik prej B. Demiraj 2006); n "Letren e fretënev t Pultit" (1761: shih Bartl – Demiraj 2009 63vv.); n "Pun t'nevoishime" (1766: shih B. Demiraj 2011, 79vv.) nuk dha asnje rezultat pozitiv.

¹⁷ Kontrolli i kryer n konkordancat leksikore te Svane-s 1985, 1986 për veprat e Pjetër Budit "Dottrina Christiana" (1618), "Rituale Romanum" dhe "Speculum Confessionis" (1621).

¹⁸ Svane (*ibid*): |kuurdo|. E njëjtë zgjidhje leksiko-sintaksore dhe grafike, n rasat e bashkëlidhjeve me funksion – sipas rastit – ndajfoljor, përemëror e lidhëzor: |ndo|, |sido|, |sado|, |kudo|, |kushdo|, |kedo|, |cejedo| ç= e cilado], |posido|, khs. Budi RR 8 30; 10 21; 19 12; 25 3; 28 20; 68 4; 93 25; 107 25; 349 14; SC 16; 5 17 etj.

¹⁹ Diktuar dhe sjellë për diskutim së pari nga Sh. Demiraj (1986 825), i cili anon më fort n njohjen e një lokucionin ndajfolor / fjale ndërmjetëse, khs.: |Kush ve ndë mulli, doemosdo përmielletë| Ndryshe shkruesi i këtyre radhëve n botimin kritik t fjalorit t Bardhit (B. Demiraj 2008 517), ku ka parapëlqyer segmentimin me lokucion ndajfoljor t përngjitur n bashkëvajtje me një tog predikativ (= kohë e ardhme), që parakupton bjerrje t natyrshme n ligjërimin e thjeshtë t pjesëzës {të} t mënyrës lidhore n kohën e tashme joaktive: |doemos do [të] përmielletë|.

ndërmarrë Arapi, e cila diktoi dhe përçolli në debatin albanologjik fillimi shqiptar (2007 113v), duke i plotësuar ato më pas me një të tretë në punimin e saj në dorëshkrim (2010 – drsh.). Këto dëshmi përcjellin të njëjtat rrethana që përshkruam më sipër (shembujt nr. 3, 5, 6), khs.:

(7) Bogdani: Pj I: Scal. I. Lig. VII, 43 11-19 § 12:

<Beda për mbij | keto fjalë ɿçotë ... Të keqijtë as gia kanë mbë Chiełt; e jù as gia mbë ketë jetë. Pò me sperefë t'atynë t'miravë kahë ini ndèrèchiunë, chifc dò tù goditëtë mb'uçë duhetë mee gheeuem.>

|Beda për mbī | keto fjalë thotë ... Të këqijtë asgja kanë mbë Qiellt; e ju asgja mbë ketë jetë. Po me shpëresë t'atyne t'mirave kahë ini ndërequnë, qish do t'u goditetë mb'udhë duhetë me e gëzuem.|

(it./lat.) <Beda sopra questa parola dice; ... Mali nihil habent in Cēlo; Vos nihil in Mundo; sed spe illius boni, ad quod tenditis, quidquid in via contingat gaudere debetis>

(8) Bogdani: Pj I: Scal. II Lig. I, 58 4-6 § 11 (Gjoni 4 13v)

<Cusc dò tè pie kësì vji perferij ka me i arçunè het>

|Kush do tè pie kësì uji, përsëri ka me i ardhunë het|

(lat.) <Omnis, qui biberit ex hac | Aqua, sicut iterum.>

(9) Bogdani: Pj II: Scal. II, Lig. II, 72 23-25 §3 [sic.4] – Mateus, 16 18):

<Tyy kam mè tè ɿjanè Dryenatë Regenijse Chiełt: chifc do tè liçj/c per mbij ɿeet, ka mè ɿjanè liçjunè endë mbë Ciełt:>

|Tý kam me tè dhanë dryenatë regjénisë qiellet; qish do tè lidhish përbë dhët, ka me ɿjanë lidhunë ende mbë qiellt.|

<Tibi dabo claves Regni Caelorum; quodcumque ligaueris super Terram, erit & in Cēlis>

Siç u përmend edhe më lart, të gjitha këto struktura sintaksore (të nënënvizuara prej nesh) – kryesisht në fjalë me nënrenditje –, ku pjesëmerr rregullisht shënjuesi (i gramatikalizuar) {do}, kërkojnë hetim të detajuar për çdo rast në veçanti, sepse në çdo rast ky shënjues shfaqet me specifikën e vet, përkatesisht me një status të veçantë në kufijtë e fjalë- dhe të formë-formimit. Këtë specifikë rraket dhe saktëson qartas Arapi (2007 113v),²⁰

²⁰ Sipas Arapit: "Hier ergibt sich das gleiche Problem wie bei Fiedler's Beispiel von Buzuku. D. h. es ist fraglich, ob man es nicht mit den unbestimmten Pronomen *qishdo* und *kushdo* zu tun hat, die sich aus den Pronomen *qish* "was" und *kush* "wer" sowie der Partikel *do* zusammensetzen und die Bedeutungen "jede Sache, alles" bzw. "jeder-mann" haben."

kur përqas shembujt nr. (8) dhe (9) me gjegjësit përkatesë në "Mesharin" e Buzukut, i cili përdor aty rregullisht fjalëformat e kohës së tashme të lidhore apo të dëftores për të kumtuar një veprim që do të kryhet në të ardhmen, khs.:

(10) Buzuku: fol. 53^r 77-78:

|Gjithëkush pi n kësi ui, përapë t i vinjë et|

(11) Buzuku: fol. 52^r 8-11:

|E u për të vërtetë juve thom se *qishdo* kafshë ju të nlidhëni përbë dhët, ato të janë nlidhunë e mbë qiellt|

Raste të kësaj natyre dëshmohen me shumicë në veprën e Bogdanit, e për to jo gjithmonë na vjen në ndihmë përkthimi përkatesë italisht apo teksti origjinal latinisht që i vihen përbullë tekstit shqip. Po sjellim këtu sa për ilustrim një shembull, ku përkthimi italisht pasqyron funksionin e disafishtë (fjalë- dhe formëformues) të shënjuesit {do} në shqipen e kohës, khs.:

(12) Bogdani: Pj. II, Scal. II, Lig. II, 83 2-3 § 37:

<*E cui do tè lanè* begatijtë vet, kifc per ti ɿjanè gni chind per gnia;...>

|E kuj do tè lanè begatitë vet, kish për t i dhanë njiqind për nja.|

(it.) <e che à *qualsivoglia*, che lasciarà le sue ricchezze, li dara cento per vno>

Vërejtje (1): Përkthimi italisht i tekstit tingëllon në këtë rast fjalë përfjalë: [= e *kujdo*, që do t('i) lërë pasuritë e veta, do t'i japë njëqind për një.] Pra, përdorimin e shënjuesit {do} në tekstin origjinal shqip ne mund ta interpretojmë në vetëdijen e sotme gjuhësore, ndër të tjera: a) si pjesë përbërese e një përemri të pacaktuar, në rastin tonë <*kujdo*> [= *kujdo*] = it. <*qualsivoglia*>; b) si pjesë përbërese e një fjalëforme follore në kohën ardhme, në rastin tonë (3 nj dëf akt) <*do tè lanè*> [= do tè lërë] = it. <*lasciarà*> [= *lasciera*]; por edhe c) si fjalëformë më vete e foljes {dua}, përkatesisht si një gjymtyrë e mëvetësishme e një togu dyfoljor në bashkëlidhje sintaksore asindetike e me të njëjtën kryefjalë: <*do [qi] tè lanè*> [= do (ai që) tè lërë]. Gjithsesi, përdorimi në fjalinë kryesore i një forme të së ardhmes (së mënyrës dëftore / përkatesisht të mënyrës kushtore) të tipit {kam_{fin}} + {me_{pj} V_{pjes} PASKAJORE}: <kifc per ti ɿjan> na lejon në këtë rast – sikurse në shembujt nr. (8), (9) – të mos hezitojmë e të pranojmë në gjuhën e Bogdanit si të mirëqenë ndërtimin e një forme të ardhme jo patjetër me nuancë modaliteti të ashtuquajtur prospektiv-volitiv ase necesitatit të tipit DO + LIDHORE.

Këtë përsiatje e tumir shterueshëm shembulli që vijon, të cilin e kemi qëmtuar po në veprën e Bogdanit, e ku nuk gjejmë asnjë motivacion për të supozuar një formim të mundshëm ndajfoljor me përngjitje më {-do}, apo të një togu foljor me lidhje asindetike, khs.:

(13) Bogdani: Pj. II, Scal I, Lig. VI, 28 13 (§ 5)

<Herodi me te mač kujdes, e seeλ tineee ξirri ndaj vetehee te tre Regenijtè, e mbassí muer bucure fiale, tue ù porositune atyne fa ma fort, chi tè kćejine atypari, tue i καλεσuem kù do te kifcinè giettunè, ate Reg terij, asctu chi endè aj te Vej meju fale.>

|Herodi me tē madh kujdes e zēll tinëzē thirri ndaj vetëhē tē tre regjēnītē, e mbasi muer bukurë fjalë, tue u porositunē atyne sa ma fort, q̄i tē kthejinē atypari, tue i kallëzuem, *ku do tē kishinē gjetunē* atē regj tē rī, ashtu q̄i ende aj tē vej me ju falē.|
(it) <L'Herode con gran cura, & applicazione nascostamente chiamò à feli tre Rè, e stando da loro pienamente informato, raccomandandosi loro grandemente, che douessero per quella via ritornare con renderlo partecipe, *ouunque haueffero trouato* quel nuovo Rè, acciò ancor egli douesse andare ad'adorarlo.>

Vërejtje (2): Shembulli i përzgjedhur është një dëshmi më se e qartë, në kuptimin që nuk lejon asnjë lloj konfuzioni edhe në vetëdijën e sotme gjuhësore, lidhur me funksionin e shënjesit {do} në sekuencën [tue i kallëzuem, ku *do tē kishinë gjetunë*], ku ai shfaqet thjesht dhe vetëm si pjesëz gramatikore për të ndërtuar një formë analitike tejet të avancuar të njërisë prej “kohëve të përbëra” të së ardhmes, siç është (3 sh. dëf ardh përp shkuar akt): *do tē kishinë gjetunë*.²¹

Një situatë të ngjashme gjuhësore me tekstin e Bogdanit, ndeshim edhe në tekstin e mëvonshëm dhe të vëllimshëm të Kuvendit të Arbënit (1706), ku arrijmë gjithashtu të diktojmë dëshmi më se të qarta përdorimi të së ardhmes së tipit DO + LIDHORE,²² por që sipas rastit mund të bash-

²¹ Qëllimi i kumtimit në tekstu nuk na lejon aspak që në sekuencën [ku (do të kishinë gjetunë) | [= pikërisht aty ku (do të kishin gjetur)] të supozojmë praninë e ndajfoljes së përngejitur *kudo „gjithkund“*.

²² Pa ndonjë rezultat pozitiv u mbyll gjurmimi i kësaj strukture në gramatikën e parë të botuar të shqipes (gegnisht) prej murgut franxeskan Francesco Maria da Lecce (1716), i cili regjistron kryesisht fjalëformat tipike gege me foljen ndihmëse {kam}, khs. (indicativo – futuro) <une kam me kenduem>. I vështirë mbetet qëmtimi etimologjik i gjymtyrës së parë në tipin strukturor SHEI + LIDHORE, të cilin Da Lecce e regjistron irregullisht si <futuro> [= e ardhme] brenda nënsistemit të të ashtuquajturit <optativo> [= dëshirore]: khs. <scèi te kendogn , Dio voglia, che io canti> = |shei të kondonj| “da-

këmbartin edhe ndonjë nuacim modal volitiv përkatësisht necesitativ khs.:

(14)KA 1706 59 11-13

<e per tri | here nde trii ditt te Festese te leecitet Popuλit cù dò te ččohet mescia e Parrocchieſe>

|e per tri here nde trī dit te festese te lēçitet popullit, ku *do te thohet* mesha e parrokiese|

(15) KA 1706 62 20-23 ~ CA (lat) 1706 50 3-5

<Prastù | te Prinde bijene endè veti nde scommunike me te | biite, nde mos i daagnene, *do te bagnene* me vum | cunorene.>

|Prashtu te prinde bijene ende veti nde skomunike me te bīte, nde mos i dānjene,
do te banjene me yum kunorene.|

<..., ideo Parentes etiam nefandi auctores prostribili, iisdem anathematis censuris, à suâ, filiorumque iniuitate removeantur:>

(16) KA 1706 96 27-29 ~ CA (lat) 1706 81 7-9

<Gięże għia te Kifsef, chi del prej fe mbelieξu|nit, ndo prej ake, ndo prej fruiteſcit fe basstil|navet, ndo kadò te dall dobija mbe Paroċċie, ḥixx|het għajja e Criftit.>

|Gjithe gjë te Kishese që del prei se mbliedhunit, ndo prei ake, ndo prei fruiteshit se bashtinavet, ndo *ka do te dal* dobija mbe paroqe, thohet gjaja e Krishtit. KA 1706
97 32 ~ CA (lat) 1706 82 5-6:

(17) KA 1706 97 32 ~ CA (lat) 1706 82 5-6

<E te castigognene Parochit, ndo chi dò te jene faitore.>

|E te kastigonjene paroqit, ndo | qi *do te jene* faitore

<... & Parochi, cuiuscumque alterius culpam, poenis vindicent severioribus.>

Kësaj tubëze shembujsh të përgjedhur mund t'i shtohen tashmë edhe syresh të diktuar në tekstin e mëvonshëm gegnisht (jugor) të Anonimit të Elbasanit (1761²³)

(18) Anonimi i Elbasanit: 72-5

|o mama ime, të dhimtunit qi ke për të marë për mort eme është ajo shpatë që *do të shkoni* ndë zemër të shpirtit yt.|

shtë Zoti, që unë të këndoju” (f. 51), <scëti te scërbëgn , Dio voglia, che io serva> = |shei te shërbenj| “dashtë Zoti që unë të shërbej”. Sipas Anila Omarit (kumtim me shkrim) na paraqitet një rast interesant te Bogdani, i cili do studiuar në veçanti, khs.: |Turitë i besojnë, e shej të bante i lumi Zot qi të mos kishinë dashunë ende me i ndjekunë malësorëtë tanë.| (I 44 17).

²³ Botim kritik i Elsie 1995

(19) Anonimi i Elbasanit: 12 1-5:

|... shtiu duartë ndë qafë e e pu- thi ndë qafë e i tha: o krye i shenjtenuashim mbushun me urtësit të perëndisë quelsë, si *do tē durojsh* kunorë ...|

Shumë domethënëse në këtë pikë janë edhe regjistrimet e bëra (në fakt) gjysmën e parë të shek. XIX për të folmen gege të disporës shqiptare të Istrias, e cila pas gjithë gjasash duhet të jetë themeluar në (fillimet e) shek. XVIII.24 Këtu dëshmohen qartë forma me tkurje të së ardhmes me do + lidhore, khs.:

(20) Shqipja e Istrias: Historia e Djalit Plangprishës (Luka 15 18)

|*Do ngrihem e vete* me karko tëtam tem, e *do tham* ati: tata, un kam vojt në kat me qiel e kontra tatës tem|

(lat.) |*surgam et ibo ad patrem meum et dicam illi pater peccavi in caelum et coram te|*

Vërejtje (3): Në këtë fjali ndeshim tri fjalëforma të së ardhmes në ligjërimin e thjeshtë dhe/ose të shpejtë, ku pjesëza e gramatikalizuar {të} e mënyrës lidhore është rrëgjuar e bjerrë përfundimisht, duke dëshmuar në të njëjtën kohë një moshë aspak të re të këtij ndërtimi/tipi strukturor në këtë të folme të diasporës gege. Të bie në sy një këtë rast edhe bivalanca e fjalëformave të latinishtes: (1 nj dëf ardh akt / 1 nj lidh tash akt) *surgam, ibo, dicam.*²⁵

2.2. Konkurrencë dhe variacion tipologjik në tekstet toskërisht të shek. XVI dhe XVIII

Transponimi i çështjes rreth pranisë dhe përdorimit të së ardhmes së tipit DO + LIDHORE në dialektin toskë për periudhën ndërmjet shek. XVI-XVIII duket në pamje të parë fiktiv, meqë askush nuk e hamendëson sot rrallësinë, e aq më pak mungesën e plotë të saj atëbotë në këtë dialet. Gjithsesi të gjithë jemi po aq të vetëdijshëm e të ndërgjegjshëm që argumenti bazë që mbështet këtë përfundim nuk ka të bëjë aspak me rrëthanat gjuhësore që ofrojnë përmendoret e lashta të shkrimit shqip në këtë dialet, sesa me dendurinë e përdorimit të saj sot në ligjërimin e thjeshtë, i cili

rrjedh thuajse pa kurrfarë konkurrence në jug të hapësirës kompakte shqip-folëse, d.m.th. në dialektin toskë,²⁶ por që konkurrohet më se denjësisht ndër arbëreshët e Italisë,²⁷ të cilët parapëlqejnë gjithkund ndërtimet e tipit {kam_{fin}} / {ka(t)/ ket_{pj}} + {të_{pj} + V_{lidhore} LIDHORE}. Dhe është fakt që në të vetmin tekst toskërisht/ italo-arbëresh sadopak të vëllimshëm që trashëgojmë prej shek. XVI, këtë tip strukturor të së ardhmes e hasim vetëm një herë, thënë më quartë kemi fatin të kemi hasur një të tillë, e kjo falë tekstit original italisht që disponojmë në drsh. A të katekizmit të Matrëngës (1592), khs.:

(21) Matranga: drsh. A, fol. 28v 11-14, fol. 29r 1-5:

< D: pche piu presto dobbiamo, morire che offen|derlo -

I m.: psè, mææ gnijsje duàmæ, tæ vdè|sæmæ sé ti ftësgnæmæ.

M: Come amerette il prossimo come voistesso?

Si do tē duash mirë fqinjënë ashtu si vetëhenë (?)|

| D: p(er)che piu presto dobbiamo morire che offen|derlo -

I m.: pse më njëzë duamë të vde|sëmë se t'i ftesnjëmë

M.: Come amerete il prossimo come voistesso?

Si do tē duash mirë fqinjënë ashtu si vetëhenë (?)|

Vërejtje (4): Siç përmendëm më lart, sekuencën |do tē duash| = (origj. shq.) <do, tò duàx> e vlerësojmë sot – sigurisht me të drejtë (!) – si fjalëformë e kohës së ardhme (pas gjase me nuancim modal necesitativ – Zhugra 1976 237; Fiedler 1989 96) falë fjalëformës it. <amerette> në variantin original, i cili i paraprin gjegjëses shqipe. Përndryshe askush sot për sot nuk do të mund të kundërshtonte bindshëm dyshimin se mos ndoshta edhe në këtë rast do të kishim të bënim me një tog foljor dygjymtyrësh me të njëjtën kryefjalë, khs. **|Si do (ti që) tē duash|, sikurse rezulton dy reshta më lart, khs.: |dobbiamo morire = duamë (ne që) të vdesëmë|.

Një rast akoma më çorientues ndeshim në këtë vepër disa folie më pas, khs.:

(22) Matranga: drsh. A, fol. 37v 10-14:

²⁴ Bartoli 1932 359v (faksimile e tekstit original); Ajeti 1971, 19982/3 (botim filologjik).

Hollësisht për fjalëformat dhe dukurinë në shqyrtim te Sh. Demiraj 1986 me literaturë.

²⁵ E kjo rrëthanë na kujton dëshminë e fituar së pari në “Mesharin” e Gjon Buzukut (shemb. nr. 2), ku togot foljor, në mos njëfjalëformës foljore |do tē pī| i përgjigjet fjalëforma latine |bibam|, të cilën Sh. Demiraj në kontekstin përkatës e interpreton (e pse jo!) si shënjues të mirëfilltë i kohës së ardhme. (shih § 2a)

²⁶ Dëshmitë e para shkrimore nga ky dialet datohen gjithsesi jo më parë se shek. XVIII.

Në to hasim rregullisht fjalëformat e së ardhmes së ardhmes të tipit *do tē shkrup* e më rrallë atë të tipit *kam pér tē shkruar*, khs.: (Kostë Berati) |po ku është i Shën Pjetri që të tha: / do tē vdes me ty bashkë|; (Nezim Berati) |ô shpirt, do tē këndonetë / gjer më kiamet| pranë |Të ka pér tē ardhurë keq, të / thuash i-mjeri seç heq punënë| etj.

²⁷ Për fjalëformat gjegjëse në arvanitishte shih Haebler 1965 161 § 364; Sasse 1991 *passim*.

| M.: Come si ha da preparar colui che si vole|confesare -
si kā tē dērtonetē ai çë |do tē ksemolloisetē²⁸

Rrethana edhe më tē pasigurta shoqërojnë tekstet e vjetra po-arbëreshe në gjysmën e parë tē shek. XVIII,²⁹ khs.:

(23) Figlia: I Krishte i Arbëresh 1737(?), shq. f. 49 ~ it. f. 150:

|M. Kūr kā tē zērē fill t'agronjë?

D. Do t'ket bērē njëzet vjet.

M. Çë do t'thëtë ksomollia?

D. Do t'thët kūr na biemë më këmbët shejtit zot ...|

(it.) |M. Quando dovrà iniziare a digiunare?

F. Dovrà avere compiuto venti anni.

M. Che vuol dire Confessione ?

F. Vuol dire quando noi ci prostriamo ai piedi del santo signore ...|

Vërejje (5): Në variantin shqip të këtij pasazhi ndeshim krahas ndërtimit tipik arbëresh tē së ardhmes modale necesitative kam + lidhore (rreshti nr. 1), edhe (tē paktën) një ndërtim tē tipit necesitativ (?) do + lidhore (= e ardhme e përparme, rreshti nr. 2), që pasohet (në mos prej një forme të ardhme të arbërishtes) prej lokucionit me funksion ndajfoljor |do t'thët(ë)| (rreshtat 3, 4). Të katër dëshmitë që vijnë në varg njëra pas tjetrës në tekst, kanë një tipar të përbashkët: janë përkthime tē togjeve foljore me funksion modal necesitativ: it. *dovrà iniziare, dovrà avere*, ose volitiv (?): it. *vuol dire*. Nga ana tjetër mund tē shtojmë se pa e njohur këtë rrethanë – pikërisht tekstin original italisht – ne në ndërgjegjen e sotme gjuhësore edhe në këtë rast do ta kishim më se tē vështirë tē bënim një dallim tē qartë në statusin morfolgjik-sintaksor të sekuencave |do t' ket berë| dhe |do t' thët(ë)|.

Duke përfunduar këtu këtë çështje tē parë, mund tē mëtojmë me pak a shumë siguri se mbledhja dhe klasifikimi i tē dhënavë që ofrojnë pë-

²⁸ Altimari (2005 4, shën. 5) dallon këtu një ndërtim prospektiv-volitiv (= futuro “volontativo”) që është tipik për tē folmet arbëreshe, të cilat me sa duket nuk kanë në përdorim një ndërtim tē së ardhmes si kategori e mirëfilltë kohore, pasi sipas tij edhe ndërtimi tipik arbëresh me anë tē foljes ndihmëse *kam* (edhe në formë tē ngurosur *ka(t)/ ket*) që i paraprin foljes kryesore në lidhore është: “tale forma verbale perifrastica, che si configura tipologicamente come futuro modale e non come futuro temporale deittico, non copre le funzioni temporali del futuro propriamente detto, continuando a mantenere dei tratti aspettuali, associabili all’idea della necessità nel presente (e nel futuro), mancando sia nell’albanese d’Italia che nel greco d’Italia un tempo futuro vero e proprio.” (f. 3)

²⁹ Për shek. XVII nuk kemi në dispozicion asnjë dëshmi tē këtij tipi.

mendoret e shkrimit shqip, sidomos trashëgimia shkrimore në arealin kulturor të Veriut, por edhe ajo ndër arbëreshët e Italisë na lejon paraprakisht tē përcjellim përfundime tē përaferta, domethënë jo krejt tē padiskutueshme, qoftë për praninë ashtu edhe për dendurinë e tipit tē së ardhmes DO + LIDHORE në këto treva gjuhësore në dhe para fillimeve tē lëvrimit tē shkrimit shqip. Përndryshe, për praninë dhe dendurinë e saj në këtë periudhë në trevat jugore (toske) tē hapësirës kompakte shqipfolëse – për mungesë dokumentacioni – thjesht mund tē deduktojmë pa mundur dot ta faktojmë një situatë tē tillë, tē paktën për ato zona (në Jugperëndim si edhe ndër arvanitët e Greqisë) që u prekën më fort prej shpërnguljeve masive drejt Italisë së Jugut dhe Sicilisë, ku janë ende në përdorim dy tipa strukturorë tē së ardhmes e që dallohen në përdorim nga njëri-tjetri kryesisht prej nuacimeve modale që përcjellin në komunikim. (Altimari 2005 3vv)

3. Shkallët e gramatikalizimit tē ish-togut foljor *{dua_{fm}} + {të_{pj} + V_{lidh} LIDHORE}

Janë pikërisht këto rrethana gjuhësore që parashtuan më lart, tē cilat na nxisin t'i rikthehem si çështje e dytë në studimin tonë diakronik krontologjisë dhe dinamikës së përhapjes së tē ashtuquajturit gramatikalizim largvajtës tē ish-togut foljor *{dua_{fm}} + {të_{pj} + V_{lidh} LIDHORE}, i cili – siç pranohet sot nga shumëkush – erdhi e mori formë tē përfunduar me përgjithësimin dhe ngurosjen e fjalëformës (2/3 nj. tash. dëf. akt.) {do} si pjesëz ase shënjues gramatikor, duke fituar kështu i gjithë togu kuptimin kohor-kategorial tē së ardhmes, khs. *do tē shkruaj, do tē shkruaja, do tē kem shkruar, do tē kisha shkruar* (Sh. Demiraj 1986 825vv).³⁰

E gjithë çështja duket sikur përmblidhet tash në një pyetje tē vetme: A ishte përfstuar ky proces gramatikalizimi në mbarë hapësirën shqipfolëse në shek. XVI? Po tē lëmë mënjanë përkohësisht dialektin toskë si për mungesë dokumentacioni, ashtu edhe për korpusin e tij aspak tē vëllimshëm ndër arbëreshët e Italisë (Matranga 1592), nuk mund tē hezitojmë për tē vënë në dukje se rrallësia (më se e diskutueshme) e fjalëformave tē tipit DO + LIDHORE në tekstin prej thuaqse 200 faqesh tē Buzukut lë hije tē forta dyshimi jo vetëm për shkallën e përgjithësimit tē saj por edhe për vetë praninë e saj në gegnishten (veriore) tē asaj periudhe (Fiedler 2004 532) ose tē paktën në tē folmen e Buzukut (Mansaku 2010 354). Ky dyshim përfor-

³⁰ Shih shën. nr. 3.

cohet edhe më shumë, kur ndjekim nga afër këtë dukuri në gjithë letërsinë e vjetër të Veriut në shek. XVII-XVIII, e cila dëshmon të njëjtat simptoma: a) rrallësi të tejskajshme në përqasje me tipin strukturor KAM + PASKAJORE (Budi 1618, 1621; Bardhi 1635, Bogdani 1685, Kuvendi i Arbënët 1706) ose b) mungesë të plotë të saj (Fr. Maria da Lecce 1702, 1716; Kazazi 1743 etj.) Vetëm pas një periudhe heshtjeje më se njëshekullore, bash në gjysmën e dytë të shek. XIX përjetojmë një situatë krejt tjetër në letërsinë (edhe atë fetare) të Veriut, ku nuk mungon ndonjë autor – atëbotë shumë i njohur – si Át Engjëll Radoja, i cili përdor më me shumicë fjälëforma të tipit DO + LIDHORE kundrejt asosh me KAM + PASKAJORE.³¹ Megjithatë mund të themi me pak a shumë siguri se në botimet e autorëve gegë të shek. XIX-XX këto fjälëforma kohore (edhe me nuancimet përkatëse të modalitetit të dëshirës/vullnetit apo të domosdoshmërisë) njohin përgjithësisht po atë shkallë dendurie, siç i përjetojmë sot e gjithë ditën në ligjërimin e thjeshtë gegnisht, ku parapëlqehet përgjatë aksit Jug > Veri ku më pak e ku më shumë – sidomos në gegnishten veriore dhe qendrore – tipi i së ardhmes me KAM + PASKAJORE.³²

Për zgjidhjen e pyetjes së parashtruar më lart, na ofrohen tashmë në pamje të parë (vetëm) dy opsione: a) “Trajta e së ardhmes me DO + LIDHORE në gegnishte duhet të jetë përgjithësuar në periudhën pas shek. XVI si rezultat i bashkëmarrëdhënieve të natyrshme midis dy dialekteve” (Mansaku 354); ose b) kjo trajtë – pavarësisht shkallës së dendurisë së saj – njihej dhe funksiononte ndërkohë gjithkund (Sh. Demiraj 1986 846vv.) në gjuhën e folur, por që për një arsy e një tjetër nuk parapëlqehet në përdorim nga autorët e vjetër gegë. Këtë opsjon të fundit, sado i guximshëm që mund të duket në pamje të parë, e hedh në debat Arapi (2010 – drsh.), duke përsiatur “përdorimin e rrallë të këtij ndërtimi [tek autorët e vjetër gegë – B.D.] me statusin e tij të veçantë stilistik si shprehje e një regjistri të lartë gjuhësor (Hochsprache) ose si një dukuri dialektore, e cila nuk ndihej ende e përshtatshme për gjuhën e shkruar.”³³

³¹ Tek Engjëll Radoja këto forma nuk mungojnë as në titull të botimeve të tij, khs.: Jesu Crisci n' eemer t' mesctaari. Kuitime t' scpiritit ci do t' keet mesctari per gjëzëzilen dit t' mōit. Kësëye sc-ciyp' prei D. Èignë Radojet prift' i Dieces' Skodrs, Rom 1862.

³² Shih shën. 2. Sipas Topallit “Në gegërishten veriperëndimore, si e ardhme e mirëfilltë përdoret forma *kam + paskajore* (*kam me bā*), kurse e ardhmja e tipit *do + lidhore* përdoret si *futurum necessitatis*” (2010 249).

³³ “... die seltene Verwendung dieser Konstruktion durch ihren besonderen stilistischen

Siç vumë në dukje edhe më lart (§ 2.b) opsjonin e parë tash për tash lejohemi ta hamendësojmë si rrjedhim kausal – më se i njohur dhe i pranueshëm në argumentimin shkencor –, por që në rastin konkret nuk mundemi as ta vërtetojmë e as ta hedhim poshtë patjetër, ndër të tjera edhe përmungesë dokumentimi të toskërishtes mëmë (të shkruar) në periudhën në fjalë. Përndryshe, tejet joshës dhe po aq risues në debatin albanologjik është opsjoni i dytë (edhe pse i dyzuar), pasi ndërkall në shqyrtimin diakronik edhe rrafshin pragmatik të gjuhës. Duke dashur të gjallërojmë pikërisht këtë linjë të dytë në debat, anojmë gjithsesi ta moderojmë këtë opsjon si tumirës i një dukurie që gjellinte atëbotë në ligjërimin e thjeshtë, por që për një arsy a një tjetër – e cila do kërkuar – nuk ndihej (ende) e përshtatshme për t'u fiksuar si e tillë edhe në kulturën e shkrimit shqip (në arealin e Veriut). Ky opsjon, që parakuponon një vijimësi brez pas brezi të traditës së shkrimit shqip për periudhën në fjalë (: koineja letrare gege), do të zgjidhte si reaksion zinxhir edhe shfaqjen “krejt të papritur” dhe në masë të fjälëformave të tipit DO + LIDHORE në gegnishten letrare të shek. XIX-XX, e cila na rezulton këtë kohë që të ketë bërë ndryshime të dukshme në paradigmët e vet, duke u shkëputur ashtu nga tradita historike e lëvrimit të shkrimit shqip,³⁴ shi duke u orientuar (edhe) drejt lexuesit të thjeshtë shqipfolës, që vjen me thënë duke e zgjeruar regjistrin e saj me elementë të ligjërimit të thjeshtë të kohës.³⁵

3.1 Situata gjuhësore në “Mesharin” e Buzukut

Le t'i përbahemi kësaj perspektive studimi duke u fokusuar fillmisht në gjuhën e Buzukut, e cila është hetuar relativisht shumë më mirë se

Status als Ausdruck der Hochsprache oder aber als dialektale Erscheinung, die als nicht gut genug für die Schriftsprache empfunden wurde.” (Arapi – drsh. 2010: Resumé)

³⁴ Shih më hollësishët Ismajli 1985 37vv.

³⁵ Ndryshimi i paradigmës gjenn shprehjen e tij të plotë në ripërkthimin e Akteve të Kuvendit të Arbënët (Mërqinjë, Janar 1703) nga ana lëvruesit të madh, por ende të panjohur të letrave shkodranisht, Át Engjëll Radojës (1872, shih edhe shën. 6). Në hyrjen e thuhet „Knuesit, mikut, t'dashtunit“, Radoja kumton edhe orientimin e tij ndaj lexuesit të thjeshtë, sa vijon: |Nuk t'thom se n'ket libr, shkrue mieshtrish prei Vinçenc Zmajevikut, arçipeshkvit t'Tivarit, knohen fial t'rea, t'moçme e t'zgiedhuna. Besa une, si flasim shqypen n'Shkodr, ashtu me t'paken forc temen jam munue me shkrue, tui çalltis, nderi ku kam muijt, m'u shporr fialvet t'giuhvet t'huejavit, e tui bā gairet edhe ci fialt, ci knohen ktu, t'jënn marrun vesht prei Shqyptarit soçm.| (f. V)

ajo e autorëve të mëvonshëm të letërsisë së vjetër të Veriut. Prashtu, njihet tashmë që Buzuku përdor në veprën e tij disa mënyra për të shprehur gjuhësht kohën e ardhme, duke parapëlqyer sipas rastit: a) tipin {kam_{fnd}} + {me_{pj} + V_{pjes} PASKAJORE}, e po ashtu b) fjalëformat e (së tashmes etj. së) lidhore: {të_{pj} V_{lidh} LIDHORE} (shpesh edhe pa pjesëzën të), më rrallë c) vetë të tashmen e mënyrës dëftore {V_{tash} DËFTORE} me kuptimin kohor-kategorial të kohës së ardhme (Demiraj 1986 817), e në raste krejt sporadike e më se të diskutueshme edhe d) tipin që kemi në shqyrtim (shemb nr. (2)³⁶ – Demiraj 1986 825; dhe nr. (3) – Fiedler 2004 532v). Hollësht për këtë së fundi edhe Mansaku (2010 337), i cili e tendos ende më shumë paletën e tipave strukturorë, duke i shtuar gjuhës së Buzukut – me të drejtë – edhe e) gjedhe sintaksore dygjymtyrëshe me të njëjtën kryefjalë³⁷ në lidhje asindetive ku si gjymtyrë të parë kemi foljen (gjysmë)modale {dua_{fm} tash dëf DËFTORE} + {me_{pj} + V_{pjes} PASKAJORE}, togje këto që padyshim i shoqëron në mjedisin përkatës edhe një dozë e fuqishme modaliteti i dëshirës apo vullnetit. (shemb. nr. (4)).

Ngërthimi edhe i këtij tipi të fundit në qerthullin tonë problematik lejoi që të hetonim më nga afér një korrelacion të mundshëm morfoligjik ndërmjet togjeve dygjymtyrëshe {dua_{fm} tash dëf DËFTORE} + {me_{pj} + V_{pjes} PASKAJORE} me ato të tipit {dua_{fm} tash dëf DËFTORE} + {të_{pj} + V_{lidho} LIDHORE}, të cilët në pamje të parë duket sikur nuk konkurrojnë aspak, përkundrazi vetëm plotësojnë njëri-tjetrin në marrëdhënie shpërndarëse (= distribucionale) brendapërbrenda së njëjtës paradigmë, sipas rregullsisë që vijon:

a) tipi {dua_{fm} tash dëf DËFTORE} + {të_{pj} + V_{lidho} LIDHORE} përdoret rregullisht dhe vetëm në vetën e parë njëjës, khs.:

(24) Buzuku: fol. 58^v, 19-21 (veta 1 nj):

<... Mah | *γ duo teh vete* pseh atah en *λognē* *λu|mitt* ...>
| ... Ma u *duo tē vete* p[er]se ata enqonj en gjumit ... |
(lat.) | sed *vado* ut a somno exsuscitem eum ... |³⁷

³⁶ Kemi lënë jashtë vështrimit rastet me dy kryefjalë të ndryshme, që gjelljnë jo rrallë në tekst, sidomos me ndërkallje të njërsë apo tjetrës kryefjalë ndërmjet gjymtyrëve, khs.: <*εἰς* mos doh | tuu teh iete baam>: (fol 23r 63-64), <e duo iγ teh dini uelaæene> (fol 49v 17), <*γ* doeh iγ teh mos chisgnite> (fol 88r 59-60), <*γ* dii seh*εἰς* doh | hiirr tih teh lupgnes> (fol 89r 68-69), <*γ* doeh iγ teh mos chisgnite> (fol 88r 59); <A donih *τα* lesogn> (fol 58v 66); <*εἰς* doh *τα* tete bagn?> (fol 41r 25)

³⁷ Lista pak a shumë e plotë në të gjithë tekstin: <*γ* duo teh iees delirune> (fol 38^v 24), <*γ*

b) ndërsa tipi {dua_{fm} tash dëf DËFTORE} + {me_{pj} + V_{pjes} PASKAJORE} shfaqet rregullisht në vetat e tjera, khs.:

(25) Buzuku: fol. 58^v 12-13 (veta 2 nj):

<... e tih *doh meh vote* atieh: *εἰς* per | *λελ* *Ιεελ*: ...>

| e ti do me votë atie. E u përgjegj Jezu: ...|

(26) Buzuku: fol. 21^r, 57-59 (veta 3 nj):

<e përemene teh tii gresitete por lete gre-sitete hi dreλit: seh maa doh meh clene pρeih dreλit>

| e pr emënë të tι greshitetë, por le tε gre-shitetë i dreqit, se mā do me klenë prei dreqit|

(27) Buzuku: fol. 47^v, 83-84 (veta 3 sh):

<anemiλteh tanë: duone me nah faruom emee λitune enfare ereditatneh tand:>

| anëmiqtë tanë duonë me na faruom e me e qitune en fare ereditatnë tand| etj.

Po të vazhdojmë të lëmë mënjanë dëshminë gjuhësore, pas gjase të diskutueshme: sh. nr. (2): (veta 1 nj) |do tē pι| (shen. 11), vërejmë se ndonjë shhangje nga kjo shpërndarje më se e rregullt e strukturave dygjymtyrëshe follore e ndeshim vetëm në grupimin e dytë (b), madje edhe këtu më se të qarta janë vetëm dy raste në vetën e dytë njëjës, të cilat shfaqen në fjali pyetëse, khs.:

(28) Buzuku: fol. 45^v, 83-84 (veta 2 nj):

<hi *ζah adoh teh banes* sendos: > |i tha: a do tē banesh | shëndosh?|

(29) Buzuku: fol. 25^v, 51-52 (veta 2 nj): < *λis* lupon. Bagmine *adoh teh pa* *λeeones* Duoh.> |qish lypë. Bagminë. A do tē pa/gëzonesh? Duo.|

Përndryshe raste të tjera (jo të rralla) që i ndeshim në tekst e që duket në pamje të parë se i shhangen po ashtu grupimit të dytë (b), i përkasin bash atij qerthulli problematik që përcollëm më lart për autorë të mëvonshëm të letërsisë së vjetër të Veriut – shembujt (5), (6), (7), (8), (9), (12), (13), (14), (16)³⁸ – e që bashkëlidhen në një mënyrë a një tjetër me shembullin nr. (3), të diktuar nga Fiedler (2004 423v), khs.: (Buzuku fol. 95^v 44):

duo teh | flas> (fol 49^r 9-10), <*γ* duo tah *λe sign*> (fol 49^v 35), <duo teteh percass> (fol 49^v 60), <*γ* duo tap cheti (fol 49^v 66), <*γ* duo teh vete> (fol 58^v 20), <*γ* duo | *τα* bagn> (fol 63^r/63^v 90/1), <*γ* duo teh | ieem> (fol 55^r 67-68), <*γ* duo te p farogn> (fol 60^r 62), <*γ* duo teh fiell> (fol 60^r 72), <*γ* duo teh higne> (fol 62^r 83), <*γ* duo teh | vete> (fol 65^r 63-64), <*γ* maa duo teh en barogn> (fol 90^v 56). Në tekst nuk kemi ndeshur asnjë rast, ku folja gjysmëmodale në vetën e parë <duo> të pasohet nga një folje në paskajore.

³⁸ Shih më lart Vërejtje nr. 1 dhe 2.

<Pers eh *chṝ doh tete dergogn* tih teh veste> = lat. |(non dicere pure sum) quoniam ad omnia quae mittam te ibis|. Është fjala këtu për disa struktura sintaksore në fjali me nënrenditje, që ngërthejnë dy- ase shumëkuptimësi në sjelljen gramatikore-kategoriale të elementit {do}, të cilat po i risjellim në diskutim në mënyrë selektive te ky autor me shembullin që vijon:

(30) Buzuku fol 64^r 3-7 (Matheu 26 13)

<E ḫ per teh verteteh iue ȝom: *chṝ doh teh iete p̄ediciuom* chuu vn ȝiil: nder p̄iȝe seculit teh ȝuheteh Higne aioh e banih per teh pmendunit teh saih.>

|E u për të vërtetë juve thom: *Ku do tē jetē predikuom* kȳ ungjill, endërpër gjithë shekullit të thuhetë: Hinje ajo e bani për të p[er]mendunit të saj|

(lat) |amen dico vobis *ubicumque praedicatum fuerit* hoc evangelium in toto mundo dicetur et quod haec fecit in memoriam eius|

Vërejtje (6): Te kjo dëshmi përjetojmë shënjuesin <doh> = |do| në një situatë pak a shumë të ngashme me atë që morëm në analizë më sipër (*Vërejtje* 1: shemb. nr. (12)). Prashtu, përdorimin e këtij shënjuesi në tekstin shqip ne mund ta interpretojmë në vetëdijen e sotme gjuhësore dhe në varësi me theksin logjik që i vendosim frazës, sipas rastit: a) si element fjalëformues (në përngjite) në ndajfolje përemërore me theks fundor, në rastin tonë <chṝ doh> = |kudo| [ku.'do] = lat <*ubicumque*> (pasklas.) “kudo, gjithkund”,³⁹ b) si pjesëz gramatikore, përbërëse e një fjalëforme follore në kohën e ardhme (të përparme), në rastin tonë (3 nj joakt) |([atje] ku) do tē jetē predikuom| [= (atje ku) do tē jetē predikuar] = |*praedicatum fuerit*; por edhe c) si fjalëformë më vete e foljes {dua}, përkatesisht një gjymtyrë e mëvetësishme e një togu dyfoljor në bashkëlidhje sintaksore asindetike e me të njëjtën kryefjalë: *|[atje] ku do [ai qi] tē jetē predikuom|; e së fundi d) rezultat i një rrudhjeje haplogjike e strukturave rrökjesore në kufi të fjalës: **|*kudo* [qi ai] do tē jetē predikuom|.⁴⁰ Edhe në këtë rast, sikurse në shemb. nr (12) që qëmtuan në veprën e Bogdanit, fjalëforma e foljes gjegjëse latine rezulton të jetë bivalente: <*praedicatum fuerit*>.⁴¹

³⁹ Për shq. |tē jetē predikuom| përkon në këtë rast përdorimi në lidhore i gjegjëses latine <*praedicatum fuerit*>, shih edhe shën. e mëposhtëm nr. 40.

⁴⁰ Një konstrukt të ngashëm parapëlqen Filipaj (1994): <Kudo që do tē predikohet – në botën mbarë – Ungjilli, do tē thuhet në përkujtimin e saj edhe kjo që bëri>.

⁴¹ E njëjtë rrethanë edhe në fjalinë kryesore me fjalëformë follore bivalente, khs. lat. <*dicitur*> (3 nj lidh tash pasive / 3 dëf ardh pasive), të cilën te Buzuku e përcjellim, siç pritet, me një fjalëformë gjegjëse në mënyrën lidhore: |tē thuhet|. Të njëjtat proporcione

3.2 Situata gjuhësore në letërsinë e vjetër shqipe. Përfundime paraprake

Qerthullin problematik që vërejtëm në paragrafin e mësipërm mund ta zgjerojmë tash më tej, duke ngërthyer në të edhe traditën shkrimore më të hershme e sado modeste të arbëreshëve të Italisë, e cila na shfaq të njëjtat simptoma, khs.:

(31) Matranga: drsh. A, fol. 14^v, 6-11 (veta 2 sh):

M.: <sono trij dei M.: jānæ, tre, tænæȝötæra

D.: segnomo percioche quantunque siano tre persone, non dimeno, e un solo dio
I. m.: io, ȝot se sā dō, tē iēenæ, trij fāchie, gnæ iuȝtæmæ, inæȝot>

M.: |sono trij dei M.: janë tre tēnȝotæra

D.: segnomo percioche quantunque siano tre persone non dimeno e un solo dio.
I m.: jo zot se sā do tē jēnē tr̄i faqe, një i vetëm inȝot. |

A kemi të bëjmë edhe në këtë rast të fundit me një fjalëformë të së ardhmes me DO + LIDHORE? Është kjo e njëjtë pyetje që shoqëron shumicën dërrmuese të dëshmive gjuhësore të regjistruala më lart, e që kërkojnë secila në veçanti një hetim më vete. Gjithsesi të gjitha këto dëshmi na përcjellin një strukturë të përbashkët, e cila bashkon në vetvete në unison tërë traditën e hershme të shkrimit shqip, sikurse edhe vetë shqipen e folur sot në gjithë hapësirën e saj kompakte në perëndim të Ballkanit, madje edhe në diasporën historike shqiptare. Bëjmë fjalë këtu bash për gjedhen morfoloqjike-sintaksore të sinkronizuar pas gjase shumë më herët në shqipe: {*do_{pj}* gram PJESËZ} + {*tē_{pj}* + *V_{lidh}* LIDHORE}, në të cilën elementi i parë mund të ndërndërohej në gjuhë me elemente të tjera, me zanafilë follore, po ashtu të gramatikalizuara, e në varësi kjo me qëllimin e kumtimit.⁴²

Problemet me të cilat përballemi në interpretim, janë pra të karakterit sa objektiv aq edhe subjektiv. Prashtu vështirësitë objektive në rastin tonë kanë të bëjnë kryesisht me statusin morfoloqjik-sintaksor polivalent të shë-

i ndeshim edhe në sh. nr. (3) të diktuar nga Fiedler-i, ndërmjet foljeve në fjalinë e nënrendit, khs: lat. |mittam| (1 nj ardh dëf akt / 1 nj tash lidh akt) me atë në fjalinë kryesore, khs. lat. |ibis| (2 nj. ardh dëf akt). Në këtë hulli hyn edhe dëshmia nr. (2) – tashmë e diskutueshme – që shtroi për herë të parë në debatin shkencor Sh. Demiraj: lat. |bibam| (1. nj ardh dëf akt / 1 nj tash lidh akt).

⁴² E tillë është p.sh. gjedhja e të ashtuquajturit jusiv (Jussiv) në shqipe: {*le_{pj}* gram PJESËZ} + {*tē_{pj}* + *V_{lidh}* LIDHORE}, khs. Buzuku (fol. 25^r 7): <Lete diis hi malecuom dreȝ:> |Le tē dīsh, i mallëkuom dreq:| = lat. |Ergo maledicta Diabole cognosc...|. Hollësish Fiedler 2004 532v.

njuesit gramatikor {do}, i cili dallohej gjithkund në shqipen e vjetër⁴³ (sikurse edhe në shqipen e sotme), ndër të tjera: a) si element me prirje të fuqishme fjalëformuese (në përgjite) për formacione përemërore, ndajfollore apo lidhëzore nga më të ndryshmet, khs.: {ç+do}, {kush+do}, {i silli+do}, {i silli+dot-a}⁴⁴, {n+do+një}, {ku+do}, {(n+)ka+do}, {sā+do}, {kur+do}, {qish+do}, {si+do}, {do+e+mos+do}, {(n+)do (... (n+)do}, {do+t} etj.; deri në b) zhvillimin e tij largvajtës (në gagnisht) si përemëri i mirëfilltë (Buzuku, Budi, Bardhi, Bogdani etj.) {do} “disa”⁴⁵; përdorime që nuk arritën dot të konkurrojnë ose të mënjanojnë sadopak nga përdorimi sjelljen e tij si c) fjalëformë (edhe kjo) bivalente e foljes dua: {do_{2/3} tash dëfakt}, së cilës i shtohet si përdorim i tretë shtesë edhe d) funksioni pavetor necesitativ, që shfaqet qartas në gjedhe sintaksore të tipit {do_{pj}} + {V_{pjes} pjesore}.⁴⁶ Këtë përdorim të fundit që Fiedler-i (1989 96)⁴⁷ e fikson në mënyrë bindëse si paraformë e gramatikalizimit të këtij elementi si e) pjesëz që bart kuptimin kategorial-gramatikor të kohës së ardhme, ne lejohemi tash ta mëtojmë edhe si vatër e përfthimit të të gjitha funksioneve që përfjetoi ky shënjues i shqipes në kohë, dhe që i përkasin në tërësinë e tyre e për periudhën në shqyrtim thuajse gjithë hapësirës shqipfolëse bashkë me diasporën historike shqiptare.⁴⁸

⁴³ Në tekstet e vjetra shqip ky element dallohet tek të gjithë autorët e në shumicën dërmuese të rasteve grafikisht si njësi e veçantë (?) leksikore-gramatikore, khs. (Buzuku) <ch_y doh>, (Matranga) <sàa dó> etj. Që ndihet si tillë edhe në ndërgjegjen (e sotme) gjuhësore, këtë lejohemi ta deduktojmë së qarti prej sjelljes gramatikore të përemrave të pacaktuar të përbërë {kush+do}, {cili+do}, që shfaqin pas gjase jo rastësish optim të brendshëm në rasat e tjera, khs. kall. {kë+do}, gj./dh./rr. {(i) kujt+do}; e me ndërtimet misionale përkatëse: {cila+do}, {cilën+do} ~ {cilën+do} etj.

⁴⁴ Te ky variant i zgjeruar i përemrit të pacaktuar e me optim të brendshëm, ne shohim të bashkangjitur pjesëzën e gramatikalizuar {dot-a} (nga ku {dot} < *{do} + {të}), që na shfaqet irregullisht në dialektin toskë në fjali pyetëse e mohuese të tipit: *A e bën dot? S'e bëj dot.* etj.

⁴⁵ Për përhapjen dialektore të këtij përdorimi shih së fundi Çabej SE III 270: *do II*.

⁴⁶ Demiraj 1986 951v.; khs. Bogdani (shkall II, ligj I 22): *po ende për shpirt do marrë vesht*! etj.

⁴⁷ Shih edhe më parë Solta 1980 217 / shën. 187 (me aparatin bibliografik përkatës).

⁴⁸ Formime paralele me shqipen i ndeshim edhe në rumanishte, ku kemi si gjymtyrë të dytë shënjuesin e gramatikalizuar të vetës së tretë në ndërtimet e së ardhmes {va} ç= (3 nj) do], khs.: *cine+va* “dikush”, *unde+va* “diku”, *cind+va* “dikur” etj. Të njëjtat rrëthana që përshtruam në shën. 43 i ndeshim edhe në rumanishte, khs. em/kall {(pe) cine+va}, rasa e zhdrojtë {cui+va}.

4. Zanafilla e tipit *{do_{pj}} + {të_{pj} + V_{lidh} LIDHORE} në kohë dhe hapësirë

Kur dhe ku e kanë zanafillën e tyre këto procese gramatikalizimi? Kësaj pyetjeje e kemi sot për sot të vështirë t'i japim një përgjigje të prerë, sa i përket përhapjes fillestare dialet-gjeografike, por edhe caktimit të një kronologjje relative.⁴⁹ Gjithsesi lejohemi të pranojmë me pak a shumë siguri se kemi të bëjmë këtu me gjedhe morfollogjike-sintaksore që jesnin si të tilla, d.m.th. gjëllinin të gatshme në gjuhë pas gjase shumë më herët se vetë fillimet e lëvrimit të shkrimit shqip dhe që ishin të përhapura në të gjithë hapësirën kompakte shqipfolëse.

A ishte përfthuar gramatikalizimi i gjedhes (së gatshme) {do_{pj} gram PJE-SËZ} + {të_{pj} + V_{lidh} LIDHORE} për të shprehur një kohë të ardhme (të dëftores)⁵⁰ në gagnishten e kohës kur shkruan Buzuku, Budi, Bardhi e Bogdani? Edhe sikur të vijojmë të lëmë mënjanë ase të heqim dorë përfundimisht nga dëshmitë e para shkrimore që shtroi dikur për diskutim Sh. Demiraj (1986 825): shemb. nr (1) <do dogle> ?|du(o) ta ble|, apo shemb. nr. (2) <doh teh pij> ?|do [ti që unë] të pîl, dhe më pas Fiedleri (2004 531): shemb. nr. (3) <ch_y doh tete dergogn> ?|ku do të të dërgonj|, ne nuk kemi tash kurfarë motivi që të tumirim një përfundim kausal (Maynard 2007 231; Matzinger 2010a 53vv; 2010b 457vv) e të mëtojmë që kjo gjedhe mungonte atëbotë në gagnishten (veriore).

Një përgjigje të plotësuar – dhe pas gjase pohuese – do të mund të jepnim pasi të jemi përballur edhe me anën tjetër të monedhës: me vështirësi të karakterit subjektiv, që vijnë e bëhen më se të prekshme, në rast se

⁴⁹ Ky proces është pas gjasë më i vonë se gramatikalizimi i pjesëzës të si shënjues morfollogjik i mënyrës lidhore {tëpj + vlidh lidhore}, zanafilla e të cilat kërkohet me të drejtë të një përemëri lidhor */to-/ në një rasë të caktuar e që mundësonë në përdorim përfstimin e marrëdhënieve sintaksore nënrenditëse (Sh. Demiraj 1986 876: me aparatin bibliografik përkatës).

⁵⁰ Qëndrimi negativ ndaj nuancimit modal është për mendimin tonë fiktiv, meqë atë e parakupon vetë shprehja gjuhësore e një veprimi që pritet, mund apo duhet të kryhet në të ardhmen, d.m.th. pas çastit të ligjërimit. E në këtë rast nuk ka të bëjë thjesht dhe vetëm mosha (gjithsesi relativisht e re) e përfstimit të konstruktit analistik në shqipe, përkatësisht kuptimi burimor i atyre elementeve përbërës gramatikorë që bartin atë funksion, khs. p.sh. në çfarëdo lloj gramatike të gjuhës angleze ndërtimet, funksionet dhe përdorimin e kësaj me anë të foljeve ndihmëse shall dhe will. Për kronologjinë e përfstimit dhe funksionet modale shtesë të kohës së ardhme në gjermanishtë (me ndihmën e foljes ndihmëse werden) shih ndër të tjerë Besch 1989 42vv.

fokusohemi në vijim në rrafshin pragmatik të shqipes së kultivuar në shek. XVI-XVIII, duke mbajtur parasysh këtu synimin dhe prirjen e (natyrshme të) autorëve tanë të Veriut për qartësi sa më të madhe në komunikim me lexuesin shqipfolës ase atë të huaj. Pas gjase këta autorë janë ballafaquar nga njëra anë me polivalencën në përdorim të shënjuesit {do} e nga ana tjetër kanë pasur gjithashtu mundësi me përzgjedhur në paletën e larmishme të gjedheve dhe të fjalëformave ekzistuese (që kumtonin një veprim që do të kryhej apo do të mund/duhej të kryhej në të ardhmen), jo vetëm ato struktura follore që ishin më të përhapura në gjuhë por edhe syresh që mundësonin si të tilla më shumë qartësi në komunikimin me lexuesin. Është pikërisht statusi i brishtë e i mëshumësenjëkuptimshëm i gjedhes në shqyrtim që mendojmë të ketë ndikuar në mënjanimin e vetëdijshëm dhe konsekuent nga përdorimi (edhe sot) relativisht i rrallë i së ardhmes së tipit DO + LIDHORE në letërsinë e vjetër të arealit të Veriut.

4. E ardhmja e tipit DO + LIDHORE – një dukuri ballkanike e shqipes

Pa dyshim që do të ishim të paplotë, sikur këtë qerthull problematik që përqon hetimi përgasës diakronik i tipit të së ardhmes DO + LIDHORE në shqipe, të mos e fokusojmë edhe nga një perspektivë e dytë studimi, pikërisht në kuadrin e pozicionit të shqipes në Lidhjen Gjuhësore Ballkanike si gjuhë ballkanike e shkallës së parë (Schaller 1975 103). Siç cekëm edhe në hyrje të studimit, bashkëpërkimi me gjuhë të tjera ballkanike (të këtij niveli) si rumanishtja me arumanishten, bullgarishtja e maqedonishtja e deri tek greqishtja e re është vërtet marramendës, khs. rum. *o să scriu*, arum. *va (s-)scriu*, bullg. *šte (da) piša* (ще пиша), maq. *ќе (da) pišuvam* (ќе пишувам),⁵¹ gr. θὰ γράφω (< θὲν νὰ γράφω), shq. *do (të) shkruaj* (Sandfeld 1930 180vv) Të gjitha këto gjuhë i bashkon në unison një gjedhe e përbashkët e tipit {DO_{pj} PJEZËZ} + {(TË_{pj} PJEZËZ +) V_{tash} lidh/dëf FOLJE}, në të cilëm elementi i parë {DO_{pj} PJEZËZ} = shq. *do*, rum. *o*, arum. *va*, bullg. *šte*, maq. *ќе*, gr. θὲ, është rezultat i një procesi të brendshëm gramatikalizimi largvajtës të një fjalëforme të foljes DUA (3 nj tash. dëftore), pas gjase, në

⁵¹ Në bullgarishtë kemi edhe format e plota me da, khs. *še* da *piša*, ndërsa në maqedonishtë ndërtimë të tilla si: *ќе* da *pišuvam*, bartin edhe kuptimin modal të presumtivitetit. Shih ndër të tjerë Solta 1980 217v dhe sidomos Fiedler 1989 88vv (me aparatin bibliografik përkatës).

përdorim fillestare pavetor.⁵² Hollësi për këtë proces na kumton Fiedler-i (1989 89), i cili vëren “në përfimin e pjesëzës DO [= lat. *vult*] të së ardhmes në radhë të parë shprehjen e një prirjeje të përgjithshme për krijimin e një tipi të ri shënjuesish në fushë të zgjedhimit”, e për më tepër “zhvillimi pjesëzave të tilla shfaqet më së qarti në shqipe, dhe fakti që ajo [prirje – B.D.] p.sh. në maqedonishtë është zhvilluar shumë më fuqishëm se sa, fjala vjen, në bullgarishten lindore, kjo gjë flet për një përqendrim [të kësaj dukurie – B.D.] në pjesën perëndimore të arealit ballkanik.”⁵³

Numri i studiuesve që e kanë përcjellë dhe e përcjellin këtë dukuri të shqipes nga ky prizëm është sigurisht shumë më i madh se ajo dorëz emrash që rreshtuanë në hyrje të punimit. Prashtu, po të lëmë mënjanë ata studiues që nuk duan ta njohin fare këtë dukuri si ballkanizëm i mirëfilltë,⁵⁴ e të përpinqemi të rreshtojmë vetëm mendimet e atyre që gjatë trajtimit të këtij ballkanizmi janë marrë konkretisht edhe me shfaqjen e tij në shqipe, do të arrjmë të izolojmë shpejt disa grupime studiuesish, ndër të cilët të parët dhe më të hershmit i kundërvihen njëri-tjetrit në të gjitha konstelacionet

⁵² Shih ndër të tjerë Solta (1980 221), i cili ngërthen këtë ballkanizëm me të drejtë në grupin e të ashtuquajturave “ballkanizma sintaksore”. Po të vijojmë thellimin tonë në diakroni, do të arrinim pa vështirësi të fiksonim (si bashkëpërkim marramendës) një gjedhe sintaksore burimore me nënrenditje ku feks si element i dikurshëm lidhës pjesëza TË, khs.: shq. *ti* (< (lidh.) *”që, i cili” < ie. */to-/), rum. *să* (< (lidh.) *”që” < lat. *si*; gr. *và* (edhe sot në përdorim si lidhëz nënrenditëse). Hollësishët Reichenkron 1962 106vv.

⁵³ (Citati original) “Wir möchten in der Entstehung der 'velle'-Futur-Partikel in erster Linie den Ausdruck einer allgemeinbalkanischen Tendenz zur Schaffung eines neuen Markertyps im Bereich der Konjugation sehen. / Die Entwicklung solcher Partikeln ist am deutlichsten im Albanischen ausgeprägt (vgl. FIEDLER 1987c), und die Tatsache, dass sie z. B. im Makedonischen stärker entwickelt ist als etwa im Ostbulgarischen, spricht für eine Konzentration im westlichen Balkanareal.” Pa hyrë më shumë në hollësi, Fiedleri mjaftohet më tej të sjellë si dëshmi konkrete të kësaj prirjeje përdorimin e formave të shkurtra të përemrave vtorë: përfimin e formave përkatëse të lidhoreve ballkanike, të jusivit, të formave të mohimit etj. Sipas tij, vërehet këtu prirja për përfimin “e një shënjuesi [gramatikor – B.D.] për një funksion”. Më tej ai vazhdon: “Bei dieser Umgestaltung des Markertyps ist deutlich ein Bestreben zu dem Prinzip ‘ein Zeichen für eine Funktion’ zu bemerken. Diese Zeichen tendieren also zur Unverbierung, wenn man bei diesen morphologischen Partikeln überhaupt noch von besonderen Wörtern sprechen will, und zum Monosyllabismus; meist weisen sie dabei die Struktur KV (Konsonant + Vokal) auf.” (po aty)

⁵⁴ I tillë është ndër të parët Philippide 1927, 606.

tashmë të njojura të trinomit substrat ~ adstrat ~ superstrat, ku mëtohet sipas rastit: a) vijimësia e veprimit të substratit (Weigand 1926, X: trako-shqip); ose b) mundësia e ndikimit në sajë të kontaktit historik ndërgjuhësor, e në këtë rast vjen në analizë kryesisht ndikimi kulturor-gjuhësor i greqishtes së shek. XIII-XIV (Sandfeld 1930 180vv.; Jokl Litteris IV, 3 209; Georgiev 1977 11v. etj.); ose edhe i latinishtes mesjetare (Reichenkron 1952 109⁵⁵).⁵⁶

Le të ndalemi më mirë për arsyet studimi thjesht dhe vetëm në qëndrimet e fundit që mbahen në albanologji ndaj këtij ballkanizmi, ku vërejmë ndërkohë se po përvijohet një prirje që nuk e konsideron më si të pamundur veprimin e adstratit, të kontaktit kulturor-historik ndërgjuhësor, parë ky më fort si një ndikim më se i besueshëm nga ana e greqishtes. Ndër të parët albanologë shqiptarë që debuton me këtë qëndrim është Domi (1961 70), për të cilin më pas ky ndikim “do të jetë ndier jo [aq – B.D.] në formimin e kësaj të ardhmeje, në originë, por më vonë mbi dialektin jugor në zgjedhjen midis formave ekzistuese, duke shkaktuar mbizotërimin absolut të formës me ndihmësen dua, pastaj mënjanimin e formës tjetër me ndihmësen kam në këtë dialekt.” (Domi 1977, 672). Me një mendim deri diku të ngjashëm shprehet më vonë Fiedler-i (1989 108), që anon po ashtu të pranojë rolin e greqishtes së re, e cila pas gjase ka emetuar impulsin e nevojshëm për përdorimin e irregullt dhe përgjithësimin e gjedheve tashmë ekzistuese në ato gjuhë.⁵⁷ Të dyja këto mendime nuk kundërshtojnë aspak, përkundrazi mund të themi se i vijnë shumë përshtat tezës së Mansakut (shih § 2), i cili i mbetet besnik hetimit hap pas hapi të kësaj dukurie në rrafsh dialektor, duke mëtuar një përhapje të saj në formë valësh përgjatë

⁵⁵ Reichenkron-i përqendrohet më fort në përdorimin pavetor të tipit latin *habet, valet*, përfjalëformat e vetës së tretë, khs.: shq. *do*, rum. *o*, gr. θέτε, të cilat morën rrugën e gramatikalizimit në strukturat e tipit të së ardhmes në shqyrtim.

⁵⁶ Domethënës në këtë drejtum është qëndrimi delfian që mban ndaj këtij qerthulli problematik ballkanologu dhe indoevronianisti i njojur austriak, G. R. Solta, i cili në mbyllje të kreut përkatës “Syntaktische Balkanismen” në veprën e tij (1980 223) shton: “Abschließend lässt sich sagen, daß bei den syntaktischen Balkanismen im Gegensatz zu den morphologischen und lautlichen die Frage eines altbalk. Substrats in den Hintergrund tritt, der soziolinguistische Gesichtspunkt (die Volksschichten mit geringer Bildung bevorzugen eine einfachere Syntax⁵⁶) aber in den Vordergrund. Letztlich besteht indes zwischen beiden Voraussetzungen kein innerer Gegenstand.”

⁵⁷ “Das könnte dafür sprechen, dass vom Ngr. aus immer wieder Anstöße an ein schon vorbereitetes Muster weitergegeben wurden”. (1989 108)

aksit Jug > Veri si rezultat i bashkëmarrëdhënieve të natyrshme midis dy dialekteve. Një mendim të ngjashëm por jo të njëjtë me dy të parët e hasim edhe në monografinë “Gjuhësi ballkanike” të Sh. Demirajt (1994), i cili e moderon edhe më shumë qëndrimin e tij të dikurshëm (1986 842vv.), duke njojur tashmë si të mundur edhe një ndikim të jashtëm nga ana e greqishtes, gjithsesi si faktor dytësor në përfshimin e kësaj dukurie në shqipe. Kështu, sipas tij:

„... duhet pranuar që të dy tipat e së ardhmes në shqyrtim [= me *kam* dhe *do* – B. D.] kanë qenë një zhvillim i brendshëm i gjuhës shqipe. Por pas mënjanimit të shkallëshkallshëm të ngjyrimeve modale të tyre ishte plotësish e mundshme që njëri tip të mbizotëronte në njërin dialekt dhe tjetri tip në dialektin tjetër. ... arsyet, që i kanë dhënë shkas një shpërndarjeje të tillë dialektore, mbeten për t'u hulumtuar. Sidoqoftë, në këtë rast nuk duhet përashtuar mundësia e një ndikimi grek në mbizotërimin e tipit të së ardhmes me „*do*“ në dialektin jugor, por natyrisht ky do të ketë qenë një faktor dytësor.” (1994 123)

Pa dashur dhe pa pasur mundësi të hyjmë dot në hollësi për secilin qëndrim, mund të gjykojmë paraprakisht se edhe në këtë perspektivë studimi ne përjetojmë një situatë pak a shumë të ngjashme me atë që parashtruan më sipër (shih § 3.2; 4), ku u përballëm me vështirësi të forta argumentimi të karakterit objektiv dhe subjektiv. Të parat kanë të bëjnë rishatas me mungesat e theksuara në dokumentimin shkrimor të toskërishtes, një situatë të cilën mendojmë se nuk e lehtëson aspak si fakt gjuhësor denduria në rrudhje e përdorimit të së ardhmes së tipit DO + LIDHORE në ligjërimin e thjeshtë përgjatë aksit Jug > Veri të hapësirës kompakte shqipfolëse, një rrudhje kjo që sot përkon në proporcion të drejtë me përhapjen e së ardhmes së tipit KAM + PASKAJORE përgjatë aksit Veri > Jug në dialektin gegë.

Kemi të bëjmë pra me mungesë dëshmish gjuhësore në toskërishtë, ndërkohë që në një gjuhë me prestigj më se të njojur kulturor, siç është greqishtja, ato i përjetojmë të fiksuar me shkrim dhe në vazhdimësi në të gjitha fazat e zhvillimit të saj në kohë e hapësirë, duke fituar si e tillë edhe konturet e një ballkanizmi të mirëfilltë morfo-sintaksor, khs.: θέλει ίνα γράφω (pas shek. X e. j.) > θὲ νά γράφω (fundi shek. XIV / fillimi shek. XV) > θὰ νὰ γράφω (shek. XVI) > θάν γράφω > θά γράφω (Georgiev 1977 11v.).

Dhe janë pikërisht këto rrethana që të krijojnë një përshtypje të parë, sikur tashmë nuk ndeshim më asnje pengesë metodike në argumentimin e

mësipërm – që mund ta quajmë ndryshe rrjedhim/deduksion logik –, meqë merr pikënisje në kontaktin e mirënjohur historik-ndërgjuhësor në Ballkan dhe bazohet në dokumentimin shkrimor të patëmetë që ofron një gjuhë kulture, edhe pse e kufizon ndikimin e mundshëm gjuhësor thjesht në emetimin e një impulsi fillestar të gjuhës dhënëse (në rastin tonë të greqishtes së re), i cili, qoftë edhe si faktor dytësor, erdhi e u përthith, menjëherë në toskërishte duke u shtrirë në kohë dhe hapësirë nëpër gjithë arealin gjuhësor shqipfolës – sikurse edhe në mjedisin përkatës gjuhësor ballkanik –, por që për një arsy a një tjetër nuk arriti të konkurrojë në Veri formimet e tjera paralele të kohës së ardhme.

Sigurisht që nuk mendojmë se bëjmë ndonjë gabim metodik, në rast se edhe këtë ballkanizëm të shqipes e vështrojmë jo patjetër si një dukuri gjuhësore, të përfstuar në gjuhë nëpërmjet ndikimit të njëanshëm gjuhësor (qoftë ky i reduktuar në dhënien e një impulsi nga jashtë), sesa një produkt i konvergjencës gjuhësore, të përfstuar në një mjedis të përbashkët kultur-historik, ku është ligjërimi i thjeshtë ndërgjuhësor dhe jo patjetër një gjuhë prestigji kulturor, faktori që emeton impulset e para dhe së fundi dikton ngjizjen e “nur eine Sprachform ... mit dreierlei Materie” (Kopitar 1829).⁵⁸

Po qe se e pranojmë tash këtë opzion si të mirëqenë dhe vijojmë të ecim në këtë hulli argumentimi, mendojmë se nuk do ta kishim aspak të vështirë t'i jepnim përgjigje bindëse edhe pyetjes së fundit që mbetet për t'u shtruar: përse e ardhma e tipit do + lidhore nuk ka mundur të konkurrojë dot në gëgnishten veriore dhe qendrore tipat e tjerë morfo-sintaksore që shpreh(n)in kuptimin kategorial të së ardhmes (Sh. Demiraj 1994 123). Në këtë rast na duhet thjesht dhe vetëm të pranojmë se – përpos tipave të tjerë konkurrues në ligjërim, khs.: a) kam + paskajore, apo b) fjalëformave të thjeshta të së tashmes së mënyrës lidhore dhe dëftore – një rol jo të parëndësishëm mund dhe duhet të ketë luajtur mjedis historik-ndërgjuhësor, bash kontakti intensiv me gjuhët fqinjë, të cilat mund të favorizonin vetëm një gjedhe të përbashkët (por) dyfunkSIONALE, atë të tipit c) dua + paskajore (§ 2.b): khs. serb. ču (ćeš, če) pisati [= du(e) (do, do) me shkrue], dalm. blaž dormér [= du(e) me fjetë] (Bartoli 1906 II § 534). Mendojmë se është pikërisht ky mjedis ndërgjuhësor, krejt i ndryshëm nga Jugu i arealit shqipfolës, që nuk i mundësoi tipit të së ardhmes do + lidhore ku-

shtet e nevojshme për të ngadhënjer konkurrencën me tipat e tjerë strukturore homonimikë që gjëllinin ndërkohë edhe në gëgnishten veriore dhe qendrore.

5. Përfundim

Mbyllim këtu punimin tonë, duke shpresuar t'u kemi dhënë përgjigje çështjeve kryesore që sinjalizuam që në titull të tij: e ardhma e tipit DO + LIDHORE si një dukuri sa mbarëgjuhësore, aq edhe dialektore e po aq ballkanike në shqipe, një dukuri kjo e përfstuar pas gjase në truall të shqipes qysh para fillimeve të shkrimit shqip, e që vijon ende sot të gjëlljë gjithkund si e tillë por me një denduri që u kushtëzua në kohë e hapësirë qoftë nga zhvillimi jo i njëtrajtshëm që përjetoi konkurenca e homonimisë strukturore brenda të gjuhës, ashtu edhe nga mjedisin ndërgjuhësor ballkanik, i cili e orientoi konvergjencën gjuhësore në mënyrë të njëanshme, duke mos arritur kështu të ngërthejë gjithë hapësirën shqipfolëse.

⁵⁸ Për rrëthana paralele në përftimin e numërorëve shtesore 11 – 19 në shqipe dhe çështje të karakterit metodik në studimin e tyre shih B. Demiraj 1993 66.

Bibliografi - Burimet

- Ajeti, I. 1971 (1998²³): "Djali plëngprishës" në të folët shqip të Istrisë, në: Gjurmime albanologjike SSHF, 1 [1971] 7-16 (rib. në I. Ajeti. Vepra II, Prishtinë ASHAK 131-141.
- Atlati dialektologjik i gjuhës shqipe (botues J. Gjinari et al.), bl. I 2007, II 2009. Napoli: Università degli Studi di Napoli. Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale.
- Bartl, P. – Camaj, M. 1967: Ein Brief in albanischer Sprache aus Gashi vom Jahre 1689, në: Zeitschrift für Balkanologie, (5) 22-33.
- Bartl, P. – Demiraj, B. 2009: La lettera dei frati di Pulati (1761), lo sfondo storico e il suo rapporto con la storia della scrittura albanese, në: Nordalbanien – L'Albania del Nord. Linguistisch-kulturhistorische Erkundungen in einem unbekannten Teil Europas, Hamburg: Kovač.
- Demiraj, B. 2006: Gjon Nikollë Kazazi dhe doktrina e tij, Prishtinë: ASHAK.
- Demiraj, B. (bot.) 2008: Ditionarium Latino-Epiroticum (Romæ 1635) per R. D. Franciscum Blanchum, Shkodër: Botime franceskane.
- Elsie, R. 1995: The Elbasan Gospel Manuscript ("Anonimi i Elbasanit"), 1761, and the Struggle for an Original Albanian Alphabet, në: Südost-Forschungen (54) 105-159.
- Filipaj, D. S. 1994: Bibla – Shkrimi Shenjt. Besëlidhja e Vjetër dhe Besëlidhja e Re. Përktheu dhe shtjelloi Dom Simon Filipaj, Ferizaj: Drita.
- Omari, A. (bot.) 2005: Pjetër Bogdani, Cuneus Prophetarum (Çeta e profetëve). Botim kritik, përgatitur nga Anila Omari, Tiranë: ASHSH.
- Da Lecce, Francesco 1716: Osservazioni Grammaticali Nella Lingua Albanese, Roma: Sag. Cong. di Prop. Fede.
- Fishta, Gjergj 1937: Lahuta e Malcis, Shkodër (ribot. Shkodër 2006: Botime franceskane).
- Guagliata, G. 1856²: Dottrina e kerscen Cardinàlit Bellarmino t' Sciochniet Jesus, Csièlun n' schyp prei P. Zefit Guagliata t' Sciochniet evèt, n' Rom: te stampuemin t' Scéitit Cuvén de Propaganda Fide.
- Gjecovi, A. Sh. 1933: Kanuni i Lekë Dukagjinit (vepër postume) Përbledhë e kodifikue prej A. Shtjefën Gjeçov O.F.M., Shkoder: Shtypshkroja Franseskane.
- Jankaj, P. Z. 2007: Krijimtari gojore (Kraje - Malesi), Malësi.
- Jungg, G. (SJ) 1862: Uçë e sceites cryc e tiera pun' t' divocme. Scruem prei gni frat t' sceitit Isc' Franeescikut, (Roma)
- Kamsi, K. 1956: Një dokument gjuhësor shqip dhe disa vjersha e materiale gjuhësore të kolonive arbneshë të Kalabrisë e të Basilikatëtës, BUSHT SSHSH (1) 210vv., Tiranë.
- Këngë kreshnike, bl. II, Prishtinë 1990: Instituti Albanologjik i Prishtinës.
- Nga kënga e popullit, në serinë: Mbledhës të folklorit, bl. 9, Tiranë 1990: ASHSH.
- Radoja, D. E. 1862: Jeeu Crisci t' eemer t' mesctaarat. Kuitime t' sciprit ci do t' keet mesctari per gi[ξ]zilen dit t' mōit. Kξye sc-ciyv' prei D. Èignλ Radojet prif' i Dieces' Skodrs, N' Rom me sctamp t' Cuvenit S. t' Propagands.
- Radoja, D. E. 1872 : Concilli i Ëëut Sccypniis, baamun n'vet 1703 n'coh t' Paps Sccyptar Clementit t'Gnimçettit. I kaa citt scciy Don Egnell Radoja, prift i Diocesit Skodrs, N' Rom me sctamp t' Cuvenit S. t' Propagands.
- Sasse, H. J. 1991: Arvanitika. Die albanischen Sprachreste in Griechenland. Teil 1, Otto Harrassowitz-Verlag, Wiesbaden.
- Svane, G. (ed.) 1985: Peter Budi, Dottrina Christiana (1618). With a transcription into modern orthography and a concordance, prepared by Gunnar Svane, Århus: Institut for Lingvistik, Aarhus Universitet.

- Svane, G. (ed.) 1986: Peter Budi, Rituale Romanun (1621). With a transcription into modern orthography and a concordance, prepared by Gunnar Svane, Århus: Institut for Lingvistik, Aarhus Universitet.
- Svane, G. (ed.) 1986: Peter Budi, Speculum Confessionis (1621). With a transcription into modern orthography and a concordance, prepared by Gunnar Svane, Århus: Institut for Lingvistik, Aarhus Universitet.
- Literaturë shkencore**
- Ajeti, I. 1954: Një shqyrtimi shkurtë mbi zhvillimin e futurit në shqipe", në: Jeta e Re (2) (ribot. në: Kërkime gjuhësore Prishtinë 1978 18-25).
- Altimari, Fr. 2005: Il "futuro necessitativo" dell'albanese d'Italia: Influenza italo-romanza o arcaismo balcanico?, në: Walter Breu, botues: L'influsso dell'italiano sulla grammatica delle lingue minoritarie. Problemi di morfologia e sintassi. Atti del Convegno Internazionale – Costanza, 8-11 ottobre 2003, Rende: Università della Calabria, 1 – 13.
- Arapi, I. 2007: Über die syntaktische Verwendung des Konjunktivs und des unabhängigen Infinitivs im Altalbanischen, në: (B. Demiraj – botues) Nach 450 Jahren. Buzukus "Missale" und seine Rezeption in unserer Zeit, Wiesbaden: Harrassowitz, 105-139.
- Arapi, I. (dsh.): Der Gebrauch des *velle*-Futurs in der altalbanischen Literatur (11 f.).
- Badallaj, I. 2010: Vështrim mbi tipat e formave follore me vlerën e së ardhmes, në: Çështje të studimeve diakronike të shqipes. Materialet e Konferencës Shkencore, 6 korrik 2009, në Prishtinë, Prishtinë: ASHAK, 33-41.
- Bartoli, M. 1906: Das Dalmatische, bl. I-II, në: Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung V, Wien (Kraus Reprint Nendeln / Lichtenstein 1975).
- Besch, F. 1989: Geschichte der deutschen Sprache, Bd. II, Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Çabej, E. 1975: Histori gjuhësore dhe strukturore dialektore e arbërishtes së Italisë, në: Studime Filologjike (2), Tiranë.
- Demiraj, B. 1993: Die hypotaktische Juxtaposition im Zahlwortsystem des Albanischen, në: Zeitschrift für Balkanologie (29) 63-67.
- Demiraj, B. 2011: Norma gjuhësore dhe substandardi në një tekst shqip të shek. XVIII në arealin kulturor të Veriut, në Hylli i Dritës nr. 1, 79 – 96, Shkodër.
- Demiraj, Sh. 1986: Gramatikë historike e gjuhës shqipe, Tiranë: Shtëpia botuese 8 Nëntori.
- Demiraj, Sh. 1994: Gjuhësi ballkanike, Shkup: LogosA.
- Demiraj, Sh. 2002: Gramatikë historike e gjuhës shqipe, Tiranë: ASHSH.
- Domi, M. 1961: Morfologjia historike e shqipes, Universiteti i Tiranës, Tiranë.
- Çabej, E. 1987: Studime etimologjike në fushë të shqipes, bl. III, Tiranë: ASHSH.
- Fiedler, W. 1989: Zur Arealtypologie der Futurbildung in den Balkansprachen, Studien zur Morphologie und Syntax der Balkansprachen II. Beiträge zur Balkanlinguistik VI (= Linguistische Studien A 192). Berlin. Akademie der Wissenschaften der DDR, 70-109.
- Fiedler, W. 2004a: Das albanische Verbalsystem in der Sprache des Gjon Buzuku (1555). Prishtinë: ASHAK.
- Fiedler, W. 2004b: Der südosteuropäische Typus des grammatischen Analytismus – die "balkanische Partikelkonstruktion" im Verbalsystem, në (Uwe Hinrichs & Uwe Büttner – botues) Die europäischen Sprachen auf dem Weg zum analytischen Sprachtyp. Wiesbaden: Harrassowitz, 363-398.
- Gramatika e Gjuhës Shqipe, bl. I (botues Sh. Demiraj), Tiranë 1995¹: ASHSh
- Haebler, C. 1965: Grammatik der albanischen Mundart von Salamis, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hetzer, A. 1981 : Wie ist Arnold von Harffs Wörterverzeichnis (1496) zu lesen? Ein Beispiel für das Ineinandergreifen von albanischer und deutscher Sprachgeschichtsforschung., në: Balkan-Archiv N.F. 6 [1981] 229–262.

- Ismajli, R. 1985: *Gjuha shqipe e Kuvendit të Arbënit* (1706), Prishtinë: Rilindja.
- Kopitar, B. 1929: *Albanische, walachische und bulgarische Sprache*, në: *Jahrbücher der Literatur*, bl. 49, 59-106, Wien.
- Likaj, E. 1978: Mbi format analitike në gjuhën shqipe, në: *Studime filologjike* (3): Tiranë.
- Mansaku, S. 2007: *Historia e kohës së ardhme në gjuhën shqipe në dritën e mesharit të Gjon Buzukut*, në: (B. Demiraj – botues) Nach 450 Jahren. Buzukus “Missale” und seine Rezeption in unserer Zeit, Wiesbaden: Harrassowitz, 79 – 88.
- Mansaku, S. 2010: *Sur la typologie et la chronologie des forms du futur en albanais*, në: B. Demiraj (bot.) *Wir sind die Deinen. Studien zur albanischen Sprache, Literatur und Kulturgeschichte, dem Gedenken an Martin Camaj gewidmet*, Wiesbaden: Harrassowitz, 330-356.
- Matzinger, J. 2010a: *Die albanische Sprache im Zeitalter Skanderbegs, Teil 1: Ein Überblick zur vorliterarischen Dokumentation*, në: *The Living Skanderbeg. The Albanian Hero between Myth and History* (M. Genesin, J. Matzinger & G. Vallone – eds.), Hamburg: Kovač.
- Matzinger, J. 2010b: *Die albanische Sprache im Zeitalter Skanderbegs, Teil 2 – Verschriftung des Alabnischen mit Schwerpunkt auf Paulus Angelus und Gjon Buzuku*, në: (B. Demiraj – botues) *Wir sind die Deinen. Studien zur albanischen Sprache, Literatur und Kulturgeschichte, dem Gedenken an Martin Camaj gewidmet*, Wiesbaden: Harrassowitz, 421-487.
- Maynard, K. L. 2009: “I want to buy it” in the Albanian Glossary of Arnold von Harff, në: “Transaction of the Philological Society” 107 [2009] 2, 231-252.
- Meyer, G. 1884.: *Albanesische Studien II. Die albanischen Zahlwörter*, në: *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien (Philosophisch-Historische Classe)*, bl. 107, 259–338.
- Miklosich, Fr. 1861: *Die slawischen Elemente im Rumunischen*, Wien: Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- Philippide, Al. 1927: *Originea românilor, I-II* Iași.
- Popović, I. 1960: *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Reichenkron, G. 1962: Zum Typus der Balkansprachen, në: *Zeitschrift für Balkanologie*, nr. 1, f. 91-122, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Sandfeld, Chr. 1930: *Linguistique balkanique. Problèmes et resultats*, (= la Société de Linguistique de Paris 31).
- Schaller, H. W. 1975: *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- Solta, G. R. 1980: *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Topalli, K. 2010: *Sistemi foljor i gjuhës shqipe*, Tiranë: Plejad.
- Topalli, K. 2011: *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tiranë: Botimet albanologjike.
- Weigand, G. 1913: *Albanesische Grammatik im südgermanischen Dialekt*, Leipzig.
- Weigand, G. 1926: *Balkan-Archiv I*, Leipzig I-X.
- Zugra, A. V. (Жугра, А. В.) 1976: О происхождении албанского футурума тоского типа (15 Грамматическийстрой), 225 – 254.